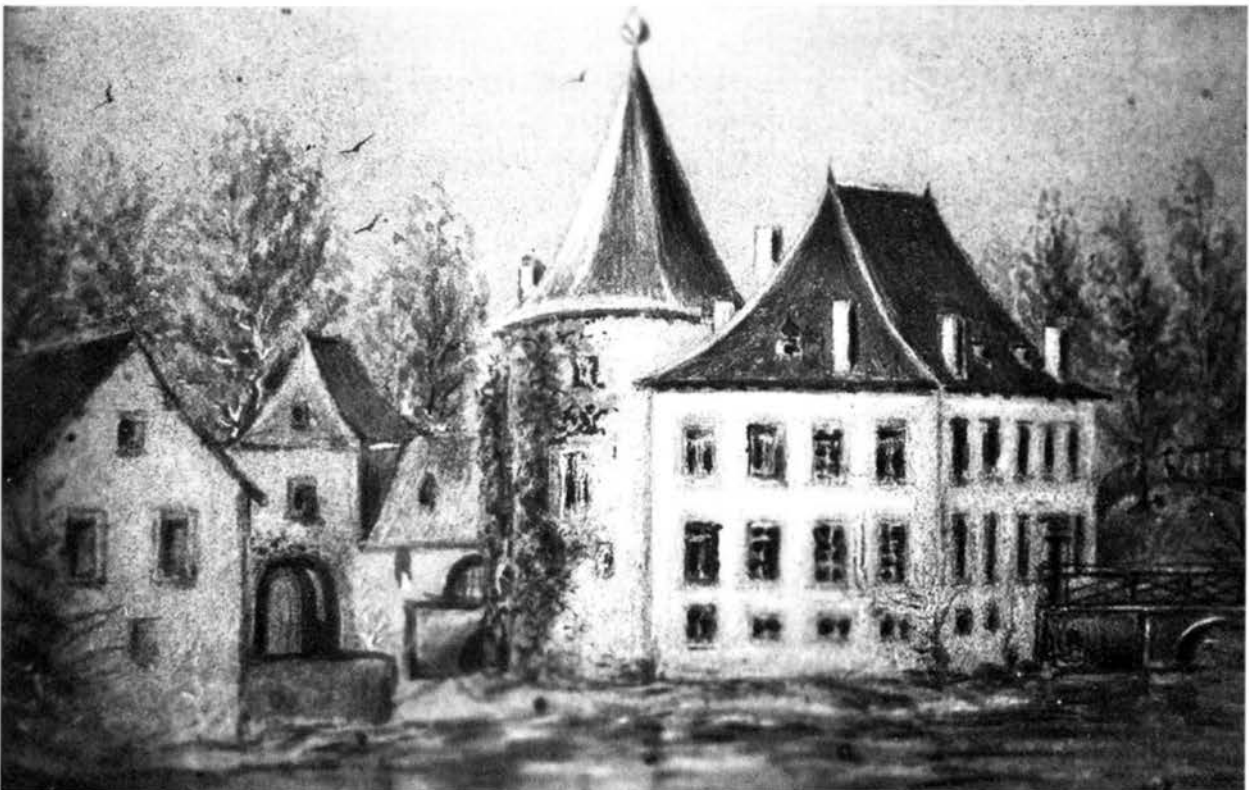

Redactioneel

Het heeft even geduurd, maar het is er dan toch: het dubbelnummer van *Het Land van Herle*, gewijd aan de historie van het aloude kasteel en landgoed Terworm.

Dat er in deze jaargang van ons tijdschrift aandacht aan Terworm wordt besteed, zal niemand verbazen. In de jaren 1998-1999 is het in zorgelijke staat verkerende kasteel ingrijpend gerestaureerd. De nieuwe eigenaar, Freek van der Valk, heeft zich met hart en ziel ingezet om 'zijn' Terworm om te bouwen tot een fraai hotel-restaurant,

uiteeraard met behoud van de historische en architectonische waarden van het monumentale kasteeltje. Natuurlijk deed deze Heerlense ondernemer dit niet alleen. Hij mocht rekenen op de steun van de gemeente Heerlen, waar wethouder R. Seijben en zijn ambtelijke staf zich sterk hebben gemaakt voor het project. De restauratie werd financieel ondersteund door een groot aantal subsidiënten. We noemen onder velen de provincie Limburg, het Rijk, de gemeente Heerlen, het concern Van der Valk en de Europese Unie. Inmiddels is de restauratie

afgerond en functioneert het hotel-restaurant. Het resultaat mag er zijn: Heerlen is weer een stukje mooier geworden.

Daar blijft het niet bij. Thans wordt alles in het werk gesteld om een aanzienlijk deel van de landerijen van het historische landgoed Terworm in handen van de Vereniging Natuurmonumenten te doen komen. In samenwerking met ondermeer de gemeente Heerlen en Van der Valk gaat Natuurmonumenten trachten hier een waar landschapspark te [her]ontwikkelen en beheren. Een interessant onderdeel van dit groenproject zal de restauratie van delen van de oude kasteeltuin zijn, die zich eertijds ten oosten van het herenhuis bevond, toen nog compleet met een oranjerie annex theehuis, leifruitmuur en boomkwekerij.

Voor het welslagen van al deze projecten is veel onderzoek verricht. Zo heeft de bouw-historicus A. Viersen een onderzoek gedaan naar de bouwgeschiedenis van kasteel Terworm. Dit omdat tijdens de restauratie en de verbouwing van delen van het pand veel

bouwsporen verloren zouden gaan. Het gedegen bouwhistorisch rapport dat uit dit onderzoek is voortgevloeid, geeft een intrigerend beeld van de wederwaardigheden van kasteel Terworm door de eeuwen heen.

In samenhang hiermee heeft een werkgroep historisch onderzoek gedaan naar de opeenvolgende eigenaren en bezitters van Terworm. De Maastrichtse historicus E. Ramakers heeft hier verslag van gedaan.

Na ampel beraad heeft de redactie besloten om beide onderzoeksverslagen in de vorm van een groot artikel in het *Land van Herle* op te nemen. Ampel beraad, omdat de redactie zich er van bewust is dat beide bijdragen hoge eisen stellen aan de aandacht en het voorstellingsvermogen van de lezer. Toch was de redactie van mening dat zij dit hoogwaardige materiaal in ons tijdschrift moest vastleggen en aan de abonnees presenteren. Tezamen met een aantal kleinere bijdragen vormen zij dit 'Themanummer Terworm'. Wij hopen dat de lezers onze beslissing zullen waarderen en wensen hen veel monumentaal leesplezier toe.

*Namens de redactie,
M. van Dijk*

Heerlense Stadsarchief viert zijn 75-jarig bestaan

R. BRAAD

Op 1 juli 1924 ontstond door de opdracht aan museumconservator P. Peters om de oude archieven te ordenen de gemeentelijke dienst 'Archief en Museum'. Na een aantal reorganisaties werd het Stadsarchief een afzonderlijke instelling onder de vlag van de dienst FIF [Financiën, Informatieverstrekking, Facilities] van de gemeente Heerlen. Alle reden dus voor stadsarchivaris Roelof Braad en zijn medewerkers om de benoeming van hun oudste voorganger, nu 75 jaar geleden, aanleiding te laten zijn voor een aantal activiteiten die het jubileum onderstrepen.

De geschiedenis van het Stadsarchief kan grofweg verdeeld worden in drie episodes waarin verschillende aspecten van het historische bedrijf prioriteit kregen, te weten: *a*] 1924-1949, een periode van archiefverwerving en plaatsbepaling, *b*] 1949-1974, de periode van organisatieontwikkeling en *c*] 1974-1999, een periode van klantgerichtheid en automatisering. Voor nu en de nabije toekomst zien en verwachten wij een periode van educatie en vernieuwde aandacht voor ontsluiting van archieven en andere historische bronnen.

Begin

In 1924 vond de provinciale archiefinspecteur Panhuysen dat de inventarisatie van de oude Heerlense archieven nu eindelijk wel eens ter hand genomen moest worden. Het benoemen van een professionele kracht daarvoor vond het college van B & W te duur. Maar vindingrijk als het college was om goedkope oplossingen te

vinden – ik zou bijna zeggen, zeker als het om archieven gaat – werd bedacht dat het best een goede opgave voor museumconservator P. Peters zou zijn. Men wist van zijn historische belangstelling. Immers, was hij het niet die één van de eerste geschiedenisboekjes over Heerlen had geschreven? In het in 1919 verschenen *Wandelingen in en om Heerlen* publiceerde hij over allerlei monumenten, de historie van wijken en buurten, en de stad Heerlen. Dit boekje dient nog steeds als naslagwerk.

Zo werd Peters per 1 juli 1924 benoemd tot archivaris en was de dienst Archief en Museum geboren. In deze eerste periode van het gemeentearchief was het zoeken naar de status van het gemeentearchief binnen de ambtelijke organisatie. Immers de werkzaamheden voor het museum vergden ook nogal wat aandacht van Peters. Uit de briefwisseling van rond 1937 met de provincie blijkt dat Peters nog nauwelijks aan de inventarisatie was toegekomen.

Als opvolger van de inmiddels gepensio-

neerde Peters werd daarom een vakkracht ingehuurd, drs L.E.M.A. [Leo] van Hommerich, om zich per 1 november 1937 toe te leggen op die taak. Ook zijn positionering was in de begintijd moeilijk. Peters werkte na zijn pensionering nog door. Eerst na het overlijden van Peters op 7 januari 1940 kreeg Van Hommerich per 16 januari 1940 de vaste aanstelling en werd hij tevens conservator van de gemeentelijke verzamelingen. Van Hommerich had in België zijn doctoraal Geschiedenis behaald aan de faculteit Wijsbegeerte en Letteren van de universiteit te Leuven en heeft mede via het college van B & W nogal wat moeten afpennen om met deze titel in Nederland erkend te worden als 'wetenschappelijk archiefambtenaar der 1e klasse'.

Verwerving en ontwikkeling

De eerste archivariissen legden zich vooral toe op het verwerven van archieven en alles wat daarbij hoort. Met dat laatste bedoel ik verzamelingen als de fotocollectie, bibliotheek en dergelijke.

Voor de oorlog was daar nauwelijks budget voor. Toen de crisis van de jaren '30 kwam, wilde het college P. Peters ontslaan. Het historische bedrijf ging Peters echter zo aan het hart dat hij het college voorstelde voor de helft van zijn salaris door te werken. Voor aanvulling van zijn salaris bood hij het college zijn bibliotheek en andere verzamelingen te koop aan in ruil voor een min of meer half salaris tot zijn zeventigste verjaardag in 1935. Bij die aankoop behoorde waarschijnlijk ook de historische kaart van landgoed Terworm waar wij hieronder nader komen te spreken. Peters had uit de erfenis van een ver familielid enige documenten over adellijke goederen uit de boedel van historicus en burgemeester van Hoensbroek, Egidius Slanghen, verworven.

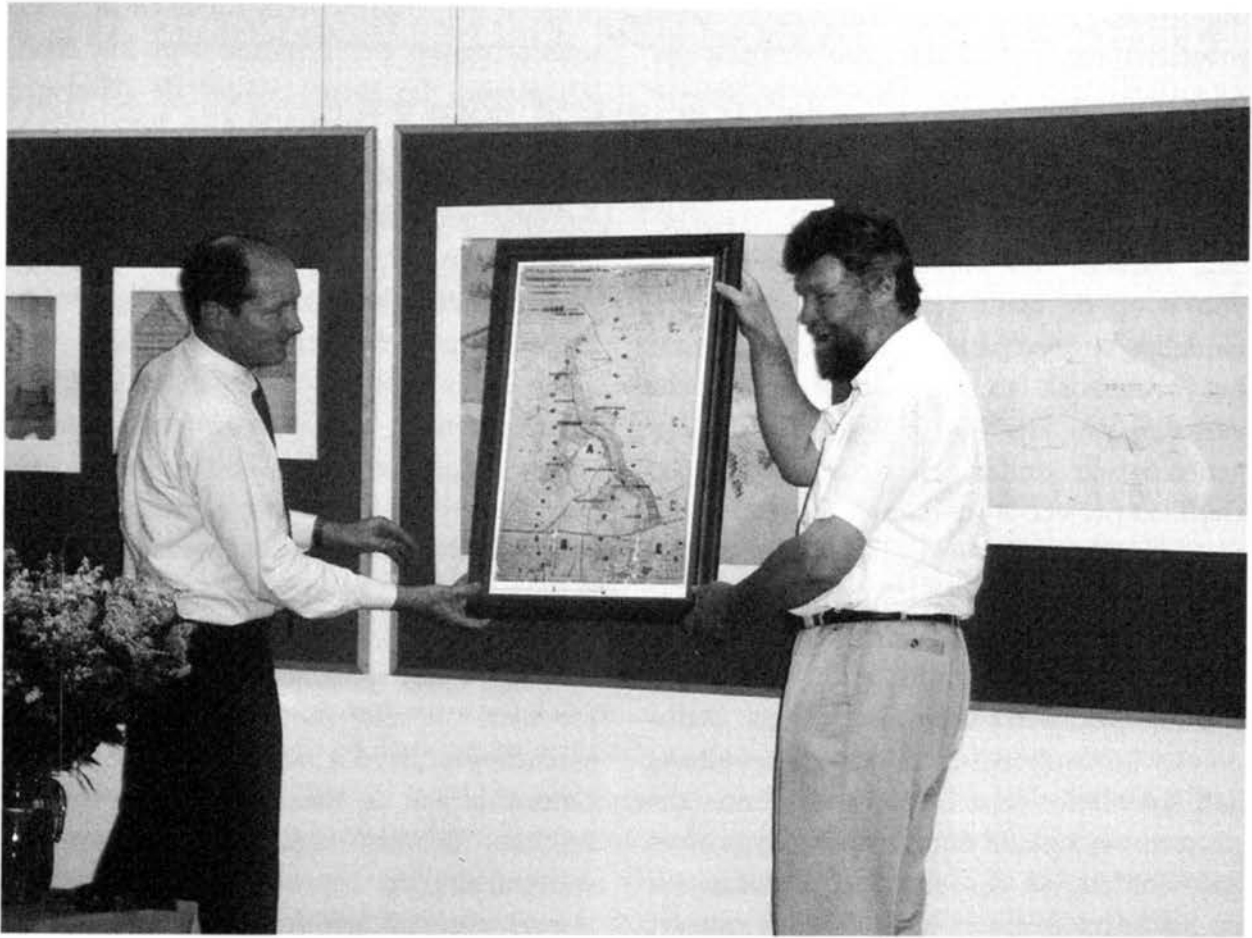
In 1943 wist Van Hommerich voor het Heerlense archief als eerste Limburgse archivaris het oude administratieve schepenbank-

archief te verwerven, tien jaar later gevolgd door het rechterlijk gedeelte. Beide delen waren afkomstig uit de depots van het Rijksarchief Limburg in Maastricht. In 1943 werd ook de eerste moderne Heerlense archiefverordening vastgesteld.

Na de oorlog was de aandacht meer gericht op organisatieontwikkeling. Voor de vele taken van Archief en Museum was er te weinig menskracht. Door het historische belang van de Heerlense archieven dik te onderstrepen wist Van Hommerich steeds meer mensen om zich heen te scharen en meer medewerkers voor zijn dienst te krijgen. Ook de oprichting van de historische werkgroep *Het Land van Herle* in 1945 en de uitgave van het historische tijdschrift van gelijke naam vanaf 1950 werkten mee aan de acceptatie van het belang van het Heerlense archief. Dat het een archief was met rijke inhoud, daarvan getuigt een artikel uit de Maasgouw uit 1942 met de titel: *'De odyssee van het Heerlense archief'*. Tal van publicaties van 'LvH in LvH', maar ook daarbuiten, en lezingen voor historische verenigingen en op de radio volgden. Inrichting van een goede documentatie- en een persknipselscollectie was nodig om geschiedschrijving snel en efficiënt te laten zijn.

Ondertussen waren er meerdere pogingen om voor archief en museum een goed onderkomen te vinden. Er waren plannen voor een Thermenmuseum. Het licht voor een modern onderkomen van het archief plus Thermenmuseum ging pas op groen in de tijd dat Jo Jamar in 1974 de scepter overnam. De opening van het nieuwe pand heeft Van Hommerich helaas niet mogen meemaken. Hij overleed op 3 december 1976.

In de jaren vijftig stond het Heerlense archief model voor Nederland: de methode van integratie van oud- archief en nieuw ['dynamisch'] archief kreeg naast kritiek vooral veel lof. Lof was er ook van staatssecretaris Scholten in 1959 bij de totstandkoming van wat later de Archiefwet 1962 zou heten, en wel voor de goede en vooruit-

Freek van de Valk en wethouder Jos Zuidgeest nemen het eerste exemplaar van de Terwormkaart in ontvangst.

strevende archiefregelingen. Heerlen kende een openbaarheidstermijn van dertig jaar [op basis van de modelverordening Archiefwet 1918] en heeft dat bij latere wijzigingen niet veranderd, ook niet toen de Archiefwet 1962 als model vijftig jaar meegaf.

Klantgerichtheid

Met de nieuwe archivaris Jo Jamar kwam er meer aandacht voor de klant. Op de eerste plaats werd de grote archivariskamer omgebouwd tot een wat meer klantvriendelijke studiezaal. Het zat bij alle medewerkers gewoon in het bloed: de klant moest tevreden naar huis terug. Toen in 1977 tevens het Thermenmuseum gereed kwam, was de Heerlense studiezaal een van de best geoutilleerde van Limburg. Microfilm deed zijn intrede en voor het werken op de kantoren enkele jaren later ook de com-

puter. De automatisering was in eerste aanleg een instrument voor ontsluiting. Het eerste grote project was de indicering van de bevolkingslijsten van de Franse tijd en daarna dat van de zogeheten gigtregisters van de Heerlense en Hoensbroekse schepenbank.

Toen Roelof Braad archivaris werd, is met de actie *'Met het archief de wijk in'* geprobeerd meer aandacht te vragen voor de rijkdom van het Heerlense archief en kwam ook het thema 'publiekshistorie' met uitgaven als *'Ach Lieve Tijd Mijnstreek'* en *'Heerlen Verleden Tijd'* iets meer centraal te staan. Het resultaat van de actie was dat inderdaad circa tien procent meer Heerlenaren onze studiezaal wisten te vinden en bij het burgeronderzoek daarna bleek dat het Heerlense stadsarchief bij zestig procent van de Heerlenaren geen vraagteken meer was.

Het Heerlense Stadsarchief is beslist geen stoffige instelling meer. Permanent wordt er

ingespeeld op nieuwe stromingen in onze maatschappij, bijvoorbeeld het veranderend onderwijs. Samen met geschiedenisleraren worden educatieve projecten opgezet, die ondertussen landelijk aandacht krijgen. De nieuwe trend van automatisering, aansluiting zoekend bij landelijke standards, is vooral op de klant gericht. Die moet uiteindelijk kunnen vinden wat hij of zij voor het onderzoek naar het rijke historische verleden van Heerlen of voor zijn of haar genealogisch onderzoek nodig heeft. Het GenLias-project is een van de aanzetten om met behulp van vrijwilligers de nodige bronnen snel en goed geautomatiseerd te krijgen.

Voor de nabije toekomst krijgt vooral ontsluiting prioriteit. Daarbij mag het Stadsarchief binnenkort beschikken over volledig aan de nieuwe eisen beantwoordende depots, terwijl ook de nodige aandacht gegeven kan worden aan conservering en restauratie en het ompakken van het archief in zuurvrij gebufferd opbergmateriaal. Het college van B & W heeft daarvoor onlangs een krediet toegekend van circa f 620.000,- dat het jarige Stadsarchief in staat stelt nog beter te waken over het Heerlense historische erfgoed.

Kaart Terworm

Vanaf 1 juli 1999 vierde het Stadsarchief zijn 75-jarig bestaan. Aan dit heuglijke feit werd op een bijzondere manier invulling gegeven. Op 12 juli jongstleden startten de feestelijkheden met een bijeenkomst en receptie. Bij die gelegenheid presenteerde het Stadsarchief de eerste exemplaren van een reproductie van de overzichtskaart van het landgoed Terworm, in 1880 vervaardigd in opdracht van baron De Loë. Het eerste exemplaar heeft de heer Freek van der Valk, eigenaar-bedrijfsleider van het onlangs tot hotel gerestaureerde kasteel Terworm en sponsor van de reproductie, aan wethouder Jos Zuidgeest overhandigd. Drs. Emiel Ra-

makers gaf daarbij een korte historische toelichting op het ontstaan van het landschapspark Terworm. Achter de schermen werd de afgelopen tijd hard gewerkt aan het cadeau dat het Stadsarchief aan de Heerlense samenleving wil geven: een videodocumentaire waarin het Stadsarchief niet alleen laat zien wat het in huis heeft, maar waar vooral Heerlenaren over hun twintigste eeuw vertellen. Zo'n twaalf afleveringen, waarin deze Heerlenaren en hun verhaal centraal staan, zullen in dit najaar op LI-TV worden uitgezonden. Eind november al de aanbieding ervan plaatsvinden en zal de video te koop zijn.

De feestelijke overhandiging van de historische kaart sluit volledig aan op de actualiteit. De kaart uit 1880 toont het fraaie Engelse landschapspark dat reikte van de statige Geleenhof aan de Valkenburgerweg tot Ten Esschen. Dankzij baron De Loë en zijn voorgangers op het kasteel Terworm, die vrijwel allemaal een voorliefde voor tuinen en parkinrichting aan de dag legden, is een uniek landschapspark voor het Heerlense behouden.

Nu de restauratie van het kasteel door F. van der Valk gereed is, vorderen ook de plannen om het landschapspark de status te geven die het verdient: een cultuurhistorisch hoogwaardige, groene long aan de rand van Heerlen, waar je op de vrije uren met genoegen vertoeft en geniet van de natuur en de monumenten die het gebied rijk is. Het jubileum van het Stadsarchief en het gereedkomen van hotel Kasteel Terworm was dé gelegenheid om een wens van velen te realiseren en opdracht te geven tot de reproductie van één van de fraaiere kaarten van het Heerlense Stadsarchief.

De reproductie van de kaart van *Landschapspark Terworm* anno 1880 is voor f 2,50 te koop bij het Heerlense Stadsarchief, Coriovallumstraat 9 [Thermen], tijdens de openingstijden: di t/m vr van 10.00-17.00 u. en bij hotel Terworm.

Van middeleeuws versterkt woonhuis tot buitenplaats van allure

De bouwhistorie van kasteel Terworm

A. VIERSSEN

Het onderhoud van het ten westen van Heerlen gelegen kasteel Terworm is na de Tweede Wereldoorlog niet meer optimaal geweest. Een slechte fundering, mijnschade, een aardshok en een aardbeving hebben er voor gezorgd dat het kasteel de laatste jaren in een zeer slechte staat verkeerde. In het najaar van 1997 is de noodzakelijke restauratie van kasteel Terworm begonnen. Zoals bekend zal het kasteel met voorburcht dienst gaan doen als hotel-restaurant. Omdat bij deze ingrijpende verbouwing een deel van de authentieke bouwmassa verloren gaat, heeft de eigenaar F.J. Van der Valk opdracht gegeven om tijdens de werkzaamheden de in het zicht komende bouwsporen te documenteren en de bouwgeschiedenis van het complex vast te leggen. De eigenaar werd overigens gesteund door de gemeente Heerlen, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het uitvoerend architectenbureau Hamers/Voorvelt uit Hoensbroek. Bij het begin van het onderzoek was de restauratie reeds enkele maanden aan de gang. Het was voor de bouwhistoricus A. Vierssen dus niet meer mogelijk om de werkzaamheden vanaf het begin te volgen. Met name de zuidvleugel van de voorburcht kon niet meer volledig worden gedocumenteerd. Met veel illustraties en een verklarende woordenlijst hopen wij de lezer tegemoet te zijn gekomen. Kent u een vakterm niet, kijk dan even in de woordenlijst aan het einde van deze bijdrage.

De oudste geschiedenis

Kasteel Terworm was een van de vele leengoederen van de aartsbisschop van Keulen gelegen in of nabij het middeleeuwse Heerlen. Het komt aanvankelijk in de leenregisters voor onder de benaming Gei[t]sbach. Het deel van de Geleenbeek waaraan het kasteel en enige goederen stroomafwaarts gelegen zijn, heette eertijds de Ge[i]tsbach. Leden van het jonkersgeslacht Van Geitsbach worden reeds in de tweede helft van de 14de eeuw herhaaldelijk vermeld.

In de eerste helft van de 15de eeuw worden de bezitters van het Keulse leengoed Geits-

bach vermeld als 'Van Geitsbach genaamd tot der Worm'. Zij komen ook voor als bezitters van goederen nabij het Duits-Nederlandse grensriviertje de Worm. Uit de leenregisters van de tweede helft van de 15de eeuw blijkt dat de geslachtsnaam 'Tzo der Worm' of 'Van der Worm' is overgegaan op het leengoed en wordt het kasteel als 'Terworm' vermeld. De oudste bebouwing die ter plaatse is aangetroffen zal vermoedelijk Door het veelal ontbreken van architectonische elementen of dateerbare houtmonsters is het niet mogelijk om een goede datering voor deze bouwfase te verkrijgen. Op grond van de dikte van de muren en de vorm van de plattegrond lijkt een datering

omstreeks 1400 of iets vroeger aannemelijk.¹ Indien zich hier reeds eerdere bebouwing bevond is deze bij de bouw van het huidige kasteel volledig verdwenen.² Van die oudste fase van Terworm is alleen muurwerk van mergel en Kunrader steen tot een maximale hoogte van ongeveer vier meter boven het huidige maaiveld bewaard gebleven. De muren ervan bestaan uit kistwerk. Dat wil zeggen dat men twee schillen van metselwerk heeft opgetrokken, waartussen brokken steen met mortel werden gestort.

Dit muurwerk vormt een rechthoekige aanleg met op de zuidwesthoek een hoefijzervormige toren. Op de noordwesthoek is het fundament van een kleine torenachtige uitbouw teruggevonden. Deze heeft een onregelmatig gevormd grondvlak. Een vergelijkbare toren is thans nog te zien bij de ruïne van het enige honderden meters oostelijker gelegen kasteel Eyckholt. Het met een gracht omgeven kasteel werd betreden door een toegangspoort die in de westmuur was opgenomen. Door deze poort kwamen men op een binnenplein. Aan de overzijde van het binnenplein [oostzijde] was het woongebouw. Dit woongebouw was vermoedelijk in vakwerk opgetrokken.

De binnenplaatsgevel ervan heeft een ondiepe fundering. Naar analogie van andere kastelen uit deze tijd zal deze zaalvleugel vermoedelijk twee bouwlagen met een kap hebben gehad. Hoewel het gebruikelijk is om bij kastelen de woonvleugel van kelders te voorzien, zijn in het geval van Terworm daarvan geen sporen aangetroffen. Wel was de woonvleugel door middel van een tussenmuur in een derde en een tweederde deel onderverdeeld. Een dergelijke onderverdeling is zeer gebruikelijk bij middeleeuwse kastelen en huizen. Het kleinere deel was vermoedelijk de kemenade, terwijl het grotere deel meer voor representatieve doeleinden bestemd zal zijn geweest. De haarden, die voor de verwarming moesten zorgen, waren vermoedelijk tegen de tussenmuur aan geplaatst. In de zuidoosthoek van

de kemenade is nog het restant van een privaatkoker aangetroffen. Deze was vanaf de begane grond toegankelijk en loosde rechtstreeks in de gracht. Van de verdere inrichting van de zaalvleugel zijn geen sporen meer aangetroffen.

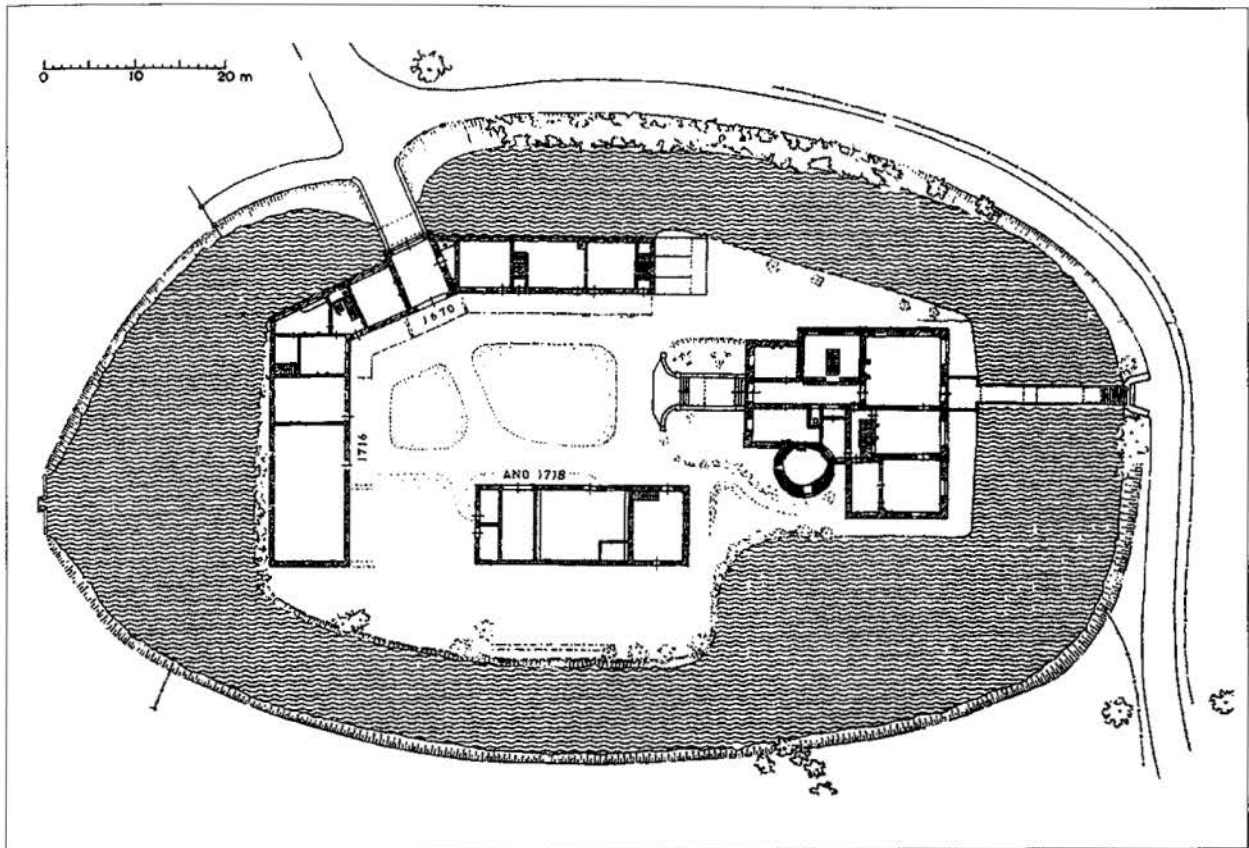
Funderingen

Tijdens het funderingsherstel is de voormalige grachtbodem van de oude gracht aangetroffen. Daaruit is af te leiden dat het maaiveld rondom het kasteel in de 15de eeuw ongeveer een meter hoger moet hebben gelegen dan thans het geval is.

Uit hetzelfde archeologische onderzoek kwam naar voren dat de buitengevels van het kasteel zonder talud of aanaarding in de gracht waren geplaatst. De muren stonden dus direct in het water. Ook de vele herstellingen en inboetingen bij het onderste deel van de muur duiden hierop. Resten van de toegang tot het kasteel zijn aan de westzijde van het geheel teruggevonden. Hier bevond zich een 2,35 meter brede en 1,00 meter diepe uitbouw. Deze, in de fundering massieve uitbouw is vrijwel zeker de plaats geweest waar men het herenhuis binnentrad. Voor deze fundering is in de voormalige gracht één van de in mergel opgetrokken brugpijlers aangetroffen.

Direct ten noorden van de brug zal een klein houten gebouwtje hebben gestaan. Hiervan zijn de houten funderingspalen bij het onderzoek teruggevonden. De al genoemde toren op de zuidwesthoek van het kasteel heeft een zeer onregelmatig gevormde plattegrond. Er is geen duidelijke reden aan te geven waarom men indertijd voor een dergelijke vorm heeft gekozen. Misschien had het te maken met de waterput binnen de toren.

De huidige put is 18de- of 19de-eeuws. Omdat elders binnen het complex geen sporen zijn aangetroffen van een waterput stammend uit de bouwtijd, is het mogelijk dat de huidige waterput in de toren een

Situatietekening uit 1959 met de voorburcht en het herenhuis. Oorspronkelijk bevond zich tussen het herenhuis en de voorburcht een gracht. Let ook op de windrichtingen: op basis hiervan zijn de verschillende vleugels en gevels benoemd.

voorganger heeft gehad die uit de bouwtijd stamt.³ Indien deze hypothese juist is, kan de plaatsing ervan een reden zijn geweest om aan die zijde van de toren de vorm ervan aan te passen aan de waterput.

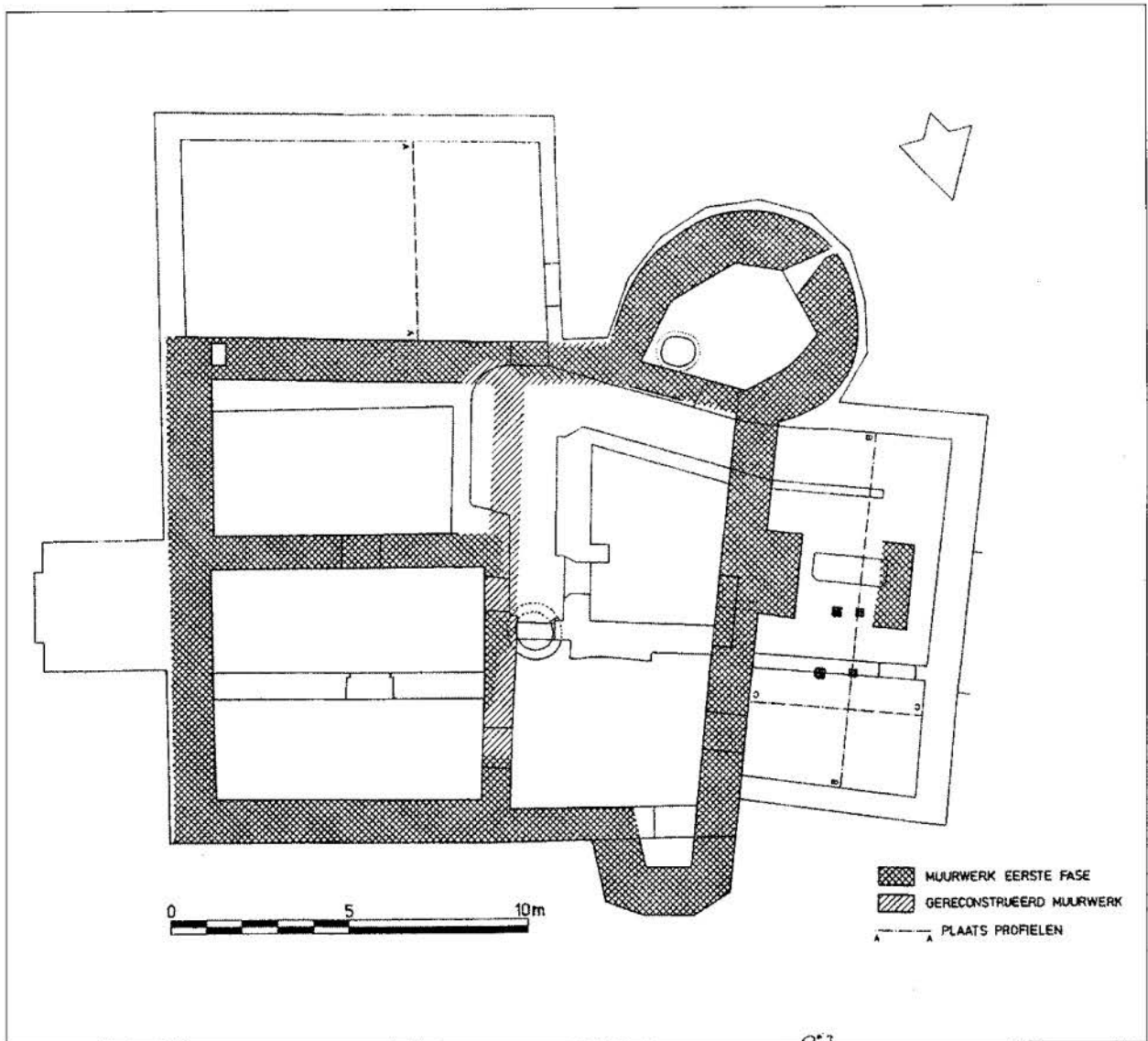
Op de begane grond van de toren bevond zich in de oostzijde van de ruimte een haardpartij. Hieruit kunnen we afleiden dat dit vertrek oorspronkelijk bewoonbaar was. Waarschijnlijk waren twee tussendorpelvensters geplaatst in de west- en de zuidgevel. Het onderste gedeelte ervan was voorzien van een luik, terwijl boven glas in lood was geplaatst.

Het kasteel zal slechts een geringe mate van verdedigbaarheid hebben bezeten. Dit blijkt onder andere uit de situering aan de noordrand van het dal aan de voet van een heuvel. Vanaf deze heuvel, ten noorden van het dal, werd het kasteel volledig beheerst. Een mogelijke belegeraar kon vanaf deze hoogte op het binnenplein van het kasteel

kijken. Dit is des te opvallender omdat de grote toren niet de meest bedreigde zijde is toegekeerd, maar naar de andere, minder bedreigde zijde.

De architectuur van een kasteel als dat van Terworm moet dan ook in de eerste plaats worden gezien als uiting van status. De verdedigbaarheid ervan beperkte zich tot het buiten de poort houden van kleinere ongeorganiseerde troepen. Een grotere troepenmacht zal weinig moeite hebben gehad met het innemen van dergelijke kleine kastelen.

Bescheiden kastelen zoals Terworm waren in belangrijke mate afhankelijk van het landbouwbedrijf. Terwijl het kasteel zelf de eigenaar ter beschikking stond voor bewoning waren de schuren, stallen en woonruimten voor het personeel in de voorburcht ondergebracht. Het is zonder meer aan te nemen dat bij de oudste fase van Terworm reeds een voorburcht aanwezig was. Hiervan

Situatietekening van archeologische waarnemingen in en rond het herenhuis.

zijn echter geen sporen aangetroffen tijdens het onderzoek. De gebouwen van voorburchten zijn doorgaans minder solide en hebben minder zware funderingen dan die van het herenhuis. Bij latere verbouwingen zijn de overblijfselen van deze gebouwen vaak spoorloos verdwenen.

Brand

Op vele plaatsen in het herenhuis is te zien dat de mergel van de oudste fase rood verkleurd is, soms zelfs grijs. Bij mergel is een rode verkleuring een duidelijke aanwijzing dat het aan vuur [hitte] heeft bloot gestaan. Bij erg hoge temperaturen wordt de zachte natuursteen zelfs grijs. Het duidelijkst

is dit nu nog te zien in de toren waar de mergel tot vier centimeter diep rood verbrand is. Hieruit valt af te leiden dat het herenhuis op zeker ogenblik volledig moet zijn afgebrand. De brand moet bijzonder hevig zijn geweest gezien de mate waarin het mergelmetselwerk is aangetast. Bij het herenhuis is bij het herstel na de brand aan de binnenzijde van de muren zelfs een deel van het metselwerk verwijderd, hetgeen het bijzonder rommelige uiterlijk verklaart. Wanneer deze brand heeft plaats gevonden, is niet bekend maar op grond van de datering van de herbouwfase heeft die waarschijnlijk in het midden van de 16de eeuw toegeslagen. Een mogelijke 'exacte' datum is het oorlogsjaar 1542.⁴

Herbouw rond 1550

Na de verwoesting van – in ieder geval – het herenhuis werd het kasteel ergens in de tweede helft van de 16de eeuw herbouwd. Bij deze herbouw werd gebruik gemaakt van de muren die de brand hebben overleefd. Ook de bestaande onderverdeling van de zaalvleugel, in een tweederde en een éénderde deel, werd gehandhaafd. Wel werd onder het zuidelijke deel een van een tongewelf voorzien kelder toegevoegd. Het thans zichtbare gewelf is in mergel uitgevoerd. De 16de-eeuwse kelderruimte strekte zich oorspronkelijk nog ruim een meter meer westelijk uit. Door de bouw van de diensttrap in 1890 is dit deel van het gewelf verwijderd. Daarbij is zeer waarschijnlijk ook de oorspronkelijke toegang tot de kelder verdwenen. In het nog bestaande deel van de kelder bevinden zich namelijk geen sporen van de oorspronkelijke toegang tot de kelderruimte. De huidige toegang in de noordwand is pas in de 18de of in de eerste helft van de 19de eeuw aangebracht. De kelder zal gebruikt zijn voor de opslag van goederen. De in het gewelf aangebrachte ringen zullen bedoeld zijn om er de voorraden aan op te hangen. Om de kelderruimte te kunnen ventileren zijn in de oude zuidgevel twee ventilatieopeningen ingehakt. Beide worden geflankeerd door een nis.

Aan de buitenzijde hebben de ventilatiesleuven de vorm van een schietgat gekregen. Wanneer we de 'schietgaten' vanuit de binnenzijde bekijken, blijkt dat het vrijwel onmogelijk is om vanuit deze openingen een eventuele belager te kunnen raken. De vormgeving als schietgat aan de buitenzijde moet daarom in de eerste plaats worden geïnterpreteerd als een symbool: het gaat hier om een weerbaar huis. Ze waren niet bedoeld om het huis ook daadwerkelijk te kunnen verdedigen.

Boven de kelderverdieping telde de zaalvleugel nog twee verdiepingen en een zadeldak. In de voormalige zuidelijke eind-

gevel zijn sporen aangetroffen die aangeven dat de eindgevels als trapgevels waren uitgevoerd. Het nieuw toegevoegde metselwerk werd in baksteen uitgevoerd. Om het verschil met het reeds bestaande metselwerk van mergel te camoufleren, werden de bakstenen van een wit gesausde vertinlaag voorzien. Hierin werden schijnvoegen aangebracht om mergelblokken te suggereren. Het kasteel is dus in ieder geval vanaf de tweede helft van de 16de eeuw wit geschilderd geweest. Pas bij de verbouwing van 1890 werd het herenhuis van de verflaag ontdaan.

Van de 16de-eeuwse zaalvleugel resten grote delen van de beide kopgevels en fragmenten van de langgevels. De beide eindgevels zijn voorzien van tussendorpelvensters en – decoratieve – schietgaten. Opvallend aan de zuidgevel is dat de vensters van de gevel asymmetrisch zijn geplaatst ten opzichte van het midden van de gevel. Echter, wanneer men de toren ten westen ervan meetelt, zijn de vensters weer symmetrisch in de gevel geplaatst tussen de toren en de oostelijke beëindiging. De plaatsing van de schietgaten en de aborterker van de begane grond wijkt echter hiervan af. Deze zijn weer symmetrisch geplaatst ten opzichte van het hart van de trapgevel van de zaalvleugel. Door latere verbouwingen [met name de verbouwing van 1890] is in het inwendige van de zaalvleugel zeer veel gewijzigd. Hierdoor is het thans zeer moeilijk om een beeld te geven van de oude inrichting van de zaalvleugel. In ieder geval staat vast dat de indeling in een éénderde en een tweederde deel werd gehandhaafd.

In het midden van de oostwand van het zaalgedeelte was een haardpartij opgenomen. Deze plaatsing is enigszins ongebruikelijk. Bij woonvleugels met een tweedeling, zoals Terworm, bevond zich de haard gewoonlijk tegen de tussenwand, tussen de kemenade en de zaal. In het zuidelijke deel [kemenade] waren in de zuidwand twee vensters en een aborterker geplaatst. In het

geval van Terworm zal deze, gezien de aangetroffen sporen, waarschijnlijk in hout uitgevoerd zijn geweest. Over de inrichting van de verdieping is nog minder bekend. Waarschijnlijk was deze door de plaatsing van houten tussenwanden in een aantal kleinere vertrekken opgedeeld.

De 17de eeuw

Korte tijd na de bouw van de zaalvleugel zal men ook de ronde, gehavende toren op de zuidoosthoek hebben hersteld. Dit zal waarschijnlijk rond 1625 hebben plaatsgevonden. Hierbij werd het vloerniveau van de begane grond enigszins verhoogd. De haardpartij aan de oostzijde van de toren werd vervangen door een aan de westzijde. In de wanden werd een aantal kleine nissen ondergebracht.

De vloer van de verdieping bestaat uit twee moerbalken met daarop kinderbintjes. Deze balklaag is nog aanwezig. Opvallend is dat er essenhout is toegepast voor de moerbalken in plaats van het doorgaans gebruikte eiken. Vanaf de verdieping werd het metselwerk aan de binnenzijde van de toren vrijwel geheel opnieuw opgemetseld. Het oorspronkelijke metselwerk zal hier te zwaar beschadigd zijn geweest om het te kunnen hergebruiken.

Ter plaatse van de verdieping werd daglicht waarschijnlijk verkregen door drie tussendorpelvensters. Eén aan de westzijde, één aan de zuidzijde en één aan de oostzijde. Dat laatste venster is nog vrijwel compleet aanwezig. Uit de sporen is af te leiden dat het is samengesteld uit hergebruikte onderdelen van een kruisvenster. De dendrochronologische datering ervan op circa 1605 vormt de absolute ondergrens voor het moment waarop de herbouw van de toren heeft plaatsgevonden. De bovengrens wordt geleverd door de overkapping van de binnenplaats in 1638. Daardoor verliest het venster namelijk zijn functie. Omdat de datering circa 1605 op het primaire gebruik

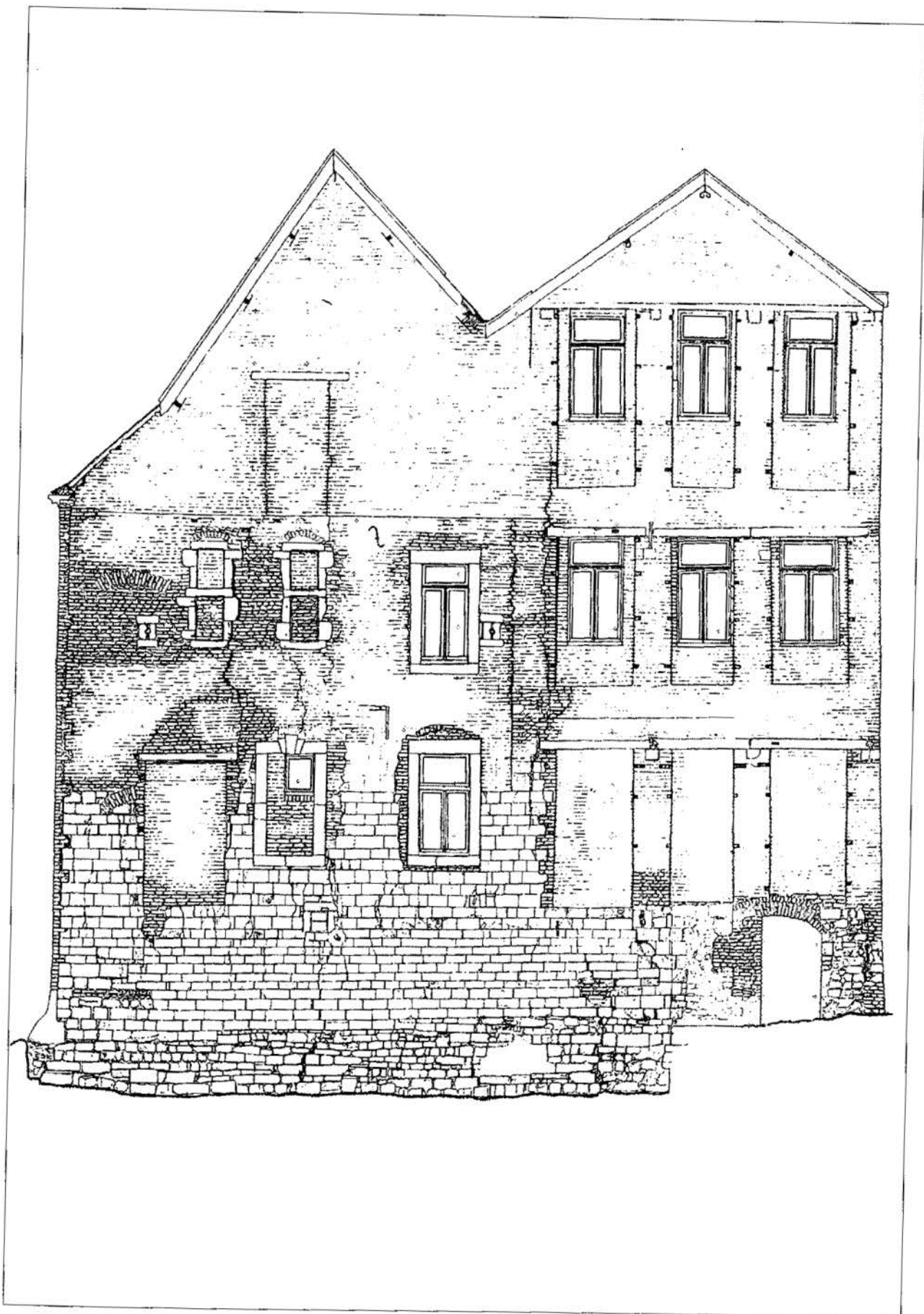
van het venster betrekking heeft, zal het hergebruik bij het herstel van de toren zeker een flink aantal jaren erna hebben plaatsgevonden. Op grond van het voorgaande is het herstel van de toren rond 1625 te dateren.

1638

Reeds enige decennia na de herbouw van de zaalvleugel werd de binnenplaats ten westen ervan bij de bebouwing getrokken.⁵ Van deze bouwfase zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Zo zijn delen van de westgevel met delen van een venster en één van de spantbenen nog aanwezig. Omdat zeer weinig rest van deze bouwfase, kunnen geen uitspraken worden gedaan over het gebruik van deze vleugel.

Uit een proces tussen Maria van Reymerstok en timmerman Gerard Kraus, dat speelde rond het jaar 1640, blijkt dat er sprake is van de plaatsing van slechts twee moerbalken. Gezien de omvang van dit bouwdeel is dit een aanwijzing dat er in ieder geval één gemetselde scheidingswand moet zijn geplaatst. Een vergelijking met andere kastelen geeft aan dat deze uitbreiding waarschijnlijk is gedaan om hier allerlei facilitaire functies, zoals de keuken, in onder te brengen.

De aangehaalde processtukken over de verbouwing van Terworm vormen ook de enige oudere bron die informatie bevat omtrent deze uitbreiding van het herenhuis. Het proces werd gevoerd omdat de timmerman, Gerard Kraus, die de opdracht kreeg het houtwerk van de verbouwing uit te voeren, zijn werkzaamheden niet tijdig had afgerond. Hij zou namelijk zijn aandeel uitvoeren op het moment dat de metselaar zijn werk gereed had. Uit de stukken blijkt dat de metselaar al in de vastentijd van 1638 het metselwerk tot aan de bovenste balken had opgetrokken, en klaar was om de twee balken erop te leggen. Hiermee zullen de zolderbalken, de trekbalen van de spanten, zijn bedoeld. Kraus legde deze twee balken

Tekening van de noordgevel van het herenhuis. Linksboven zien we twee oude tussendorpelvensters en een schietgat. Bij de tussendorpelvensters zijn de plaatsen van de duimen voor de luiken nog zichtbaar.

pas op 19 juli van dat jaar, dus bijna een half jaar later.

Uit de repliek van de eigenaresse Maria van Reymerstok tegen Kraus blijkt verder dat de laatste niet heeft voldaan aan zijn contract, omdat hij niet klaar was toen de metselaar het muurwerk voor de trap in de toren ging maken. Hierbij is er sprake van 22 trappen [treden]. Toen hij uiteindelijk met zijn treden kwam bleek dat het muurwerk te breed was uitgevoerd en de treden niet pasten, waarna men het metselwerk weer moest afbreken. Uit de problemen bij de bouw van de trap blijkt in ieder geval dat er sprake is van een trap die in een bestaande toren moest worden ondergebracht. De grote toren aan de zuidwestzijde komt hiervoor niet in aanmerking, omdat deze woonruimten bevatte en bij het onderzoek zijn er geen sporen van een trap aangetroffen. Derhalve situeren we de trap in de kleine toren op de noordwesthoek.

Ook met andere zaken is Kraus zijn afspraken niet op tijd nagekomen. Op het moment dat de metselaars zover waren dat de houten deuren en 'gespannen' in de muren moesten worden gemetseld, was hij daar nog niet mee gereed, zodat de metselaars de 'gater of loker' open moesten laten. Hierdoor ontstond niet het beoogde vaste en goede werk. Daarover heeft de meester metselaar Laurens Meijfredaetus voor notaris Werner Brauwer zelfs een verklaring afgelegd. Hiermee zal hij zichzelf voor eventuele latere klachten hebben willen indekken.

Uit de stukken blijkt verder dat de werkzaamheden al in 1637 zijn begonnen, ze in 1638 al gereed hadden moeten zijn, maar dat er toch nog in 1639 werd gewerkt aan het kasteel.

Ophoging toren in 1644

Door het volbouwen van de binnenplaats stak de toren nog maar nauwelijks boven de bestaande bebouwing uit. Omdat torens in

die tijd bij adellijke huizen een statussymbool waren, is het goed voor te stellen dat men de behoefte voelde om de toren weer duidelijk zichtbaar boven het kasteel uit te laten steken. Dit werd bereikt door de toren met een verdieping te verhogen. Hiermee werd het kasteelkarakter versterkt. Omdat de toren nog steeds voorzien is van de toen geplaatste eikenhouten kap was het mogelijk om deze afsluitende bouwfase met behulp van de dendrochronologie te dateren op 1644.⁶ Hoewel de onderliggende toren een onregelmatige vorm heeft, toont de kap op de toren een perfect achthoekige vorm.

Oorspronkelijk werd de overgang naar de onregelmatige plattegrond van het muurwerk visueel gecamoufleerd door het toepassen van een aankapping. Bij een verbouwing aan het begin van deze eeuw is deze echter verwijderd en vervangen door een gemetselde weergang. Aan de voorzijde van de toren [westzijde] was een hardstenen venster, terwijl aan de achterzijde een houten tussendorpelvenster was geplaatst. Dit verschil in toegepast bouw materiaal is mogelijk te verklaren omdat de voorzijde ook de meest representatieve zijde van het huis is. De oostzijde van de toren bevindt zich vrijwel geheel uit het zicht.

Verder zijn er in de muren van de toren een opvallend groot aantal kleine nissen opgenomen. Aan de voorzijde van de toren zijn twee schietgaten opgenomen ter weerszijden van het venster. De beide zijden van deze schietgaten staan echter zo dicht tegen elkaar, dat het onmogelijk is om ooit hierdoor te kunnen schieten. Ook deze schietgaten hebben slechts een symbolische betekenis gehad. Ook aan de zuidzijde van de toren was een venster geplaatst. Dit is in 1890 vervangen door het huidige venster. Dit venster werd vermoedelijk, net als het venster aan de westzijde, geflankeerd door twee sierschietgaten. Ter plaatse van de bovenzijde van de vensters zijn rondom in het muurwerk 'spreuwenpotten' opgenomen. Deze boden spreuwen de gelegenheid

om te nestelen. Door een opening aan de binnenzijde kon men naar believen jonge vogels voor consumptie pakken.

Ingreep

Enige jaren na de verhoging van de toren volgde een ingrijpende verbouwing van het herenhuis. De zaalvleugel uit het eind van de 16de eeuw werd toen aan de zuidzijde uitgebreid met een 6 meter bij 11 meter groot bouwdeel. Tegelijk werd de kap van de zaalvleugel met de daaronder gelegen balklaag vervangen. Het metselwerk van de uitbreiding is in baksteen opgetrokken. Alleen de fundering bestaat grotendeels uit forse mergelblokken. Het gebruik van mergelblokken bij funderingen had als voordeel dat door de relatief grote blokken het mogelijk was om de fundering snel boven het niveau van het grondwater op te trekken, waardoor de wateroverlast tijdens de uitvoering van de werkzaamheden werd beperkt. Van deze uitbreiding restten tot 1997/1998 nog delen van gevels, de balklaag van de kelder, tezamen met de tussenmuren in de kelder, alsmede het grootste gedeelte van de kap. Uit de resten van hoekkepers die in de kap zijn aangetroffen, kan worden afgeleid dat bij de verbouwing van kort vóór 1650 de zaalvleugel werd voorzien van schilddaken. Om de schilddaken te kunnen maken, moest men wel de bestaande trapgevels deels afbreken.

De kelderruimte van de uitbreiding was door drie muren onderverdeeld. Of en hoe de begane grond en de eerste verdieping van de uitbreiding was onderverdeeld, is thans niet meer te achterhalen. Dit omdat het 17de-eeuwse metselwerk zowel in- als uitwendig in 1890 beklampt is. Alleen de westgevel heeft dit lot niet hoeven te ondergaan. Hier bevond zich ter plaatse van de begane grond in het midden van de wand een haardpartij. Ter plaatse van de verdieping is een dichtgezet venster te zien. Opvallend is hier de toepassing van houten

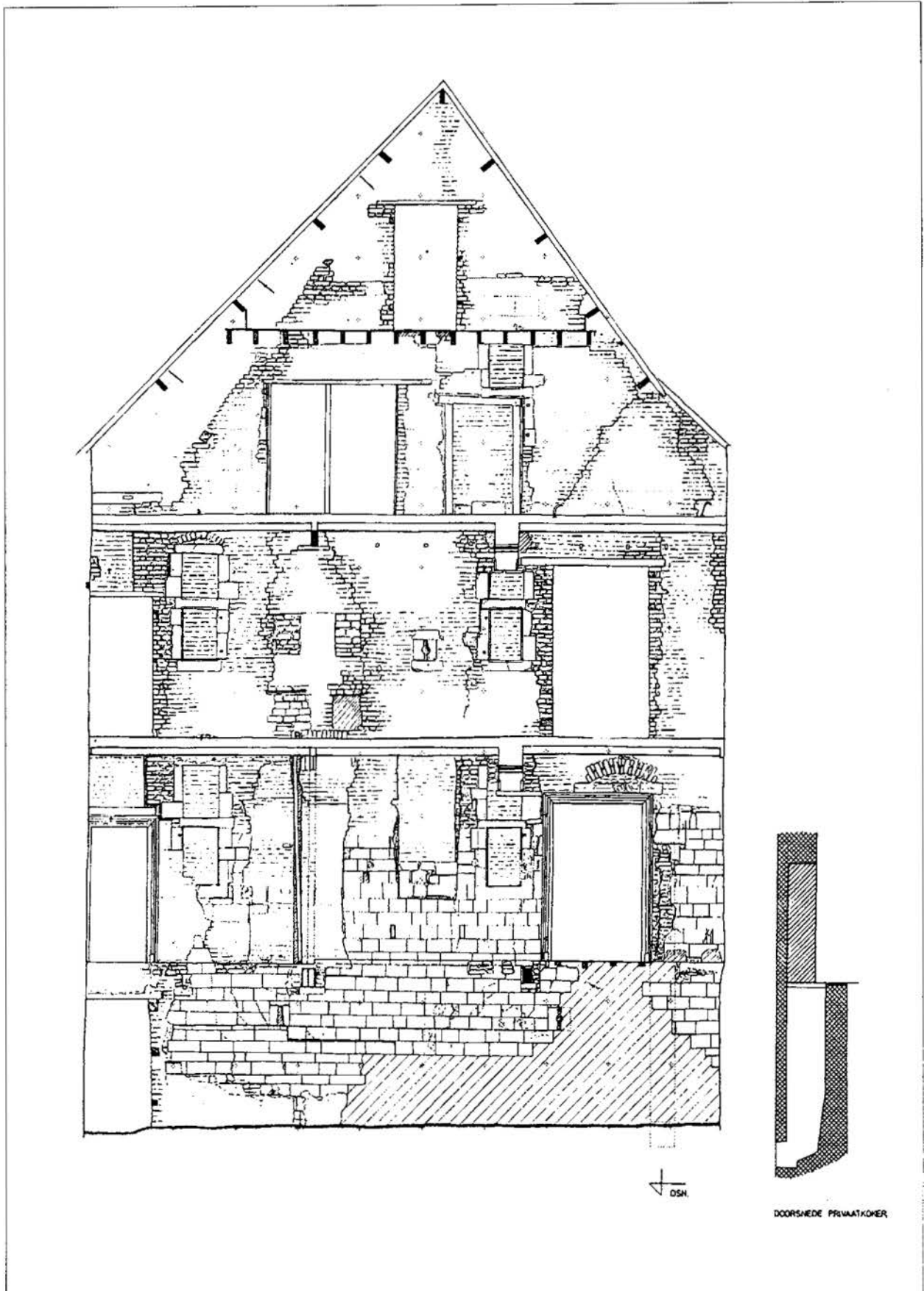
ankerbalken in het metselwerk. Gewoonlijk werden deze alleen toegepast bij zeer dikke muren, omdat daar de kalkmortel in het inwendige metselwerk niet snel zal verharden door het gebrek aan koolzuurgas. Bij een geringe muurdikte was dat niet noodzakelijk. Vermoedelijk vreesde men dat de in de voormalige gracht gebouwde uitbreiding zou kunnen gaan verzakken. Door de verankering hoopte men dit te voorkomen. In ieder geval is deze uitbreiding minder sterk verzakt dan de uitbreiding aan de westzijde, die ruim een eeuw later werd opgetrokken. De verdieping van de oude zaalvleugel was na deze verbouwing zeer waarschijnlijk onderverdeeld met houten tussenwanden. Van deze wanden zijn alleen aanwijzingen gevonden in het noordelijke deel van de verdieping.

Onder de trekbalken van het spant, het op één na meest noordelijke spant, zijn sporen van een scheidingswand aangetroffen. Onder de westelijke trekbalk van het schilddak zijn sporen van een dwarswand aangetroffen. Deze wand verklaart in ieder geval waarom de vensters van de noordgevel asymmetrisch zijn geplaatst. Door de asymmetrische plaatsing corresponderen de vensters beter met de er achter gelegen vertrekken.

De 18de eeuw

Van de in de 18de eeuw uitgevoerde bouwactiviteiten zijn niet veel sporen meer over. Het meeste is bij de verbouwing van 1890 verwijderd.

Van de bouwfase die in het tweede kwart van de 18de eeuw is te dateren, rest thans vrijwel niets meer. Waarschijnlijk heeft deze verbouwing in de eerste plaats betrekking gehad op het interieur. Mogelijk zijn de tongewelven van de twee kelders in de noordoosthoek bij deze verbouwing geplaatst. Het metselwerk van de gewelven duidt in ieder geval op een datering in de 18de of de eerste helft van de 19de eeuw. Ook het restant van de keukenschouw in de

Tekening van de zuidgevel van het herenhuis na verwijdering van de bepleistering. De bouwsporen zijn goed zichtbaar. De gevel toont onder meer een aantal ingebroken deuropeningen die in latere tijd deels weer zijn dichtgezet. Ook in deze gevel zijn de gaten van de luikduimen in de tussendorpelvensters nog goed zichtbaar.

ruimte ten westen ervan kan nog uit deze periode stammen.

Aan de buitenzijde resteert in de noordgevel alleen nog de vensteromlijsting met sluitsteen nog van deze verbouwing. Aan te nemen is dat in de 18de eeuw alle vensters vervangen zijn door vensters met een hardstenen omlijsting. In ieder geval is op het omstreeks 1860 vervaardigde schilderijtje te zien dat het kasteel voorzien is van vensters met een rechte hardstenen omlijsting. Het blijkt ook uit het huwelijkscontract tussen Böselager en De Loë. Hierin wordt onder andere de bouwkundige toestand van Terworm beschreven. Over het herenhuis wordt gezegd: *'Die Einfassungen an Thüren en Fenstern am ganzen Gebäude sind von blauen Steinen'* [hardsteen].⁷ Omstreeks deze tijd zal waarschijnlijk ook een brug aan de oostzijde van het kasteel zijn gebouwd. Deze brug diende om de aan de andere zijde van de gracht gelegen tuin vanuit het herenhuis bereikbaar te maken. Van deze tuin resten thans alleen nog anderhalve hekpijler uit het midden van de 18de eeuw.

De uitbreiding van 1767

In 1767 wordt het herenhuis aan de westzijde uitgebreid. Na deze verbouwing heeft Terworm zijn huidige omvang bereikt. De datering in het jaar 1767 is gebaseerd op het met jaartalankers aangebrachte jaartal op de noordgevel van deze vleugel. Thans rest alleen nog het cijfer 6, maar uit waarnemingen van enige decennia geleden is bekend dat op twee van de drie ontbrekende plaatsen nog ankers in de vorm van een zeven de gevel sierden, zodat de interpretatie het jaartal [1]767 geeft.⁸

De uitbreiding heeft men indertijd in de gracht van het herenhuis geplaatst. Van deze gracht is de oude bodem tijdens de archeologische waarnemingen teruggevonden. Door de uitbreiding werd de gracht in breedte gehalveerd. Nu is een zachte grachtbodem niet de meest ideale ondergrond om

een fundering op te plaatsen. Hierdoor is het muurwerk gaan verzakken en naar het westen toe gaan overhellen. Dit betekende dat het muurwerk van de uitbreiding los kwam te staan van het bestaande herenhuis. De herstellingen van de naad tussen beide bouwdelen getuigen ervan.

Het toen gebouwde bouwdeel bestond uit twee bouwlagen boven een kelder. Deze kelder was voorzien van troggewelven op gordelbogen. In hoeverre de thans aanwezige gewelven nog uit 1767 stammen, is nog de vraag. In 1842 zouden de voorste kelders namelijk opnieuw van gewelven voorzien zijn.⁹

Hoe de verdere indeling was, kan niet meer worden achterhaald. Sporen van tussenmuren zijn niet meer aangetroffen. De voorgevel van deze in de gracht uitgebouwde vleugel is in 1890 achter een klamp van baksteen verdwenen. De vensters van de zuidgevel werden bij die verbouwing eveneens vervangen. De naden aan de binnenzijde van de gevel geven aan dat de gevel in drie venstertraveën was onderverdeeld. Alleen in de noordgevel bevindt zich nog een vensteromlijsting die in 1767 is aangebracht. Nog twee vensters uit deze periode kunnen in de noordgevel van de oude zaalvleugel worden aangetroffen. Na deze verbouwing bestond het herenhuis uit drie parallel geplaatste woonvleugels, die voorzien waren van schilddaken.

De 19de eeuw

In de eerste helft van de 19de eeuw veranderde er maar weinig aan het herenhuis. Een rekening uit 1809/1810 meldt dat er twee man en één opperman gedurende acht dagen bezig zijn met het witten van de gevel en de toren.¹⁰ Dit is het bewijs dat aan het begin van de 19de eeuw het herenhuis nog steeds gewit werd. In het tweede kwart van de 19de eeuw bleek dat het onderhoud van het herenhuis niet optimaal was. In een inventaris van de bouwkundige toestand uit

1841 werden de noodzakelijke herstellingen opgesomd.¹¹ Zo was het noodzakelijk dat de funderingen op meerdere plaatsen werden gerepareerd. De gewelven van de voorste kelders moesten vervangen worden, de daken behoeften reparaties, diverse vensters moesten worden gerepareerd etcetera. Ook moest er een aantal kamers worden uitgemest en een aantal andere worden behangen. Hoewel er het nodige aan de tuinen werd gewijzigd, blijft het gebouw in eerste instantie gespaard van grootschalige verbouwingen. Wel werd in 1843 de brug tussen huis en tuin vervangen. De bestektekening van deze brug is bewaard gebleven. Een vergelijking tussen dit ontwerp en de huidige situatie leert dat de brug conform het ontwerp is uitgevoerd.

Dat er geen ingrijpende verbouwingen werden doorgevoerd, betekent niet dat er geen plannen werden gemaakt om het kasteel te wijzigen. Zo wordt in de inventaris van het kasteelarchief vermeld dat er een ontwerptekening voor een nieuwe voorgevel uit 1822/23 is. De oudste bouwtekeningen van het herenhuis, die wel in de archieven zijn aangetroffen, geven aan wat men omstreeks 1860 van plan was. Het betreft de ontwerptekeningen van architect Eug. Flanneau.¹² Dit ontwerp komt wat betreft de breedte van de uitbreiding waarschijnlijk vrijwel geheel overeen met het in 1890 deels uitgevoerde ontwerp van architect De Fissenne uit Meerssen. Echter op een aantal cruciale punten wijkt het sterk af.

Zo blijkt de hoofdtrap anders geplaatst te zijn en daarmee wijkt de gehele structuur van het gebouw af. De trap bevindt zich in het ontwerp namelijk ten zuiden van de gang en niet, zoals thans het geval is, ten noorden ervan. Op de plaats waar zich thans de hoofdtrap bevindt, stond de eetzaal gepland.

Ook de vensterindeling van de gevels wijkt op een aantal plaatsen af van de in 1890 gerealiseerde verbouwing. Zo tekende Flanneau drie venstertraveeën in de zuidgevel,

terwijl in 1890 er slechts twee zijn uitgevoerd.

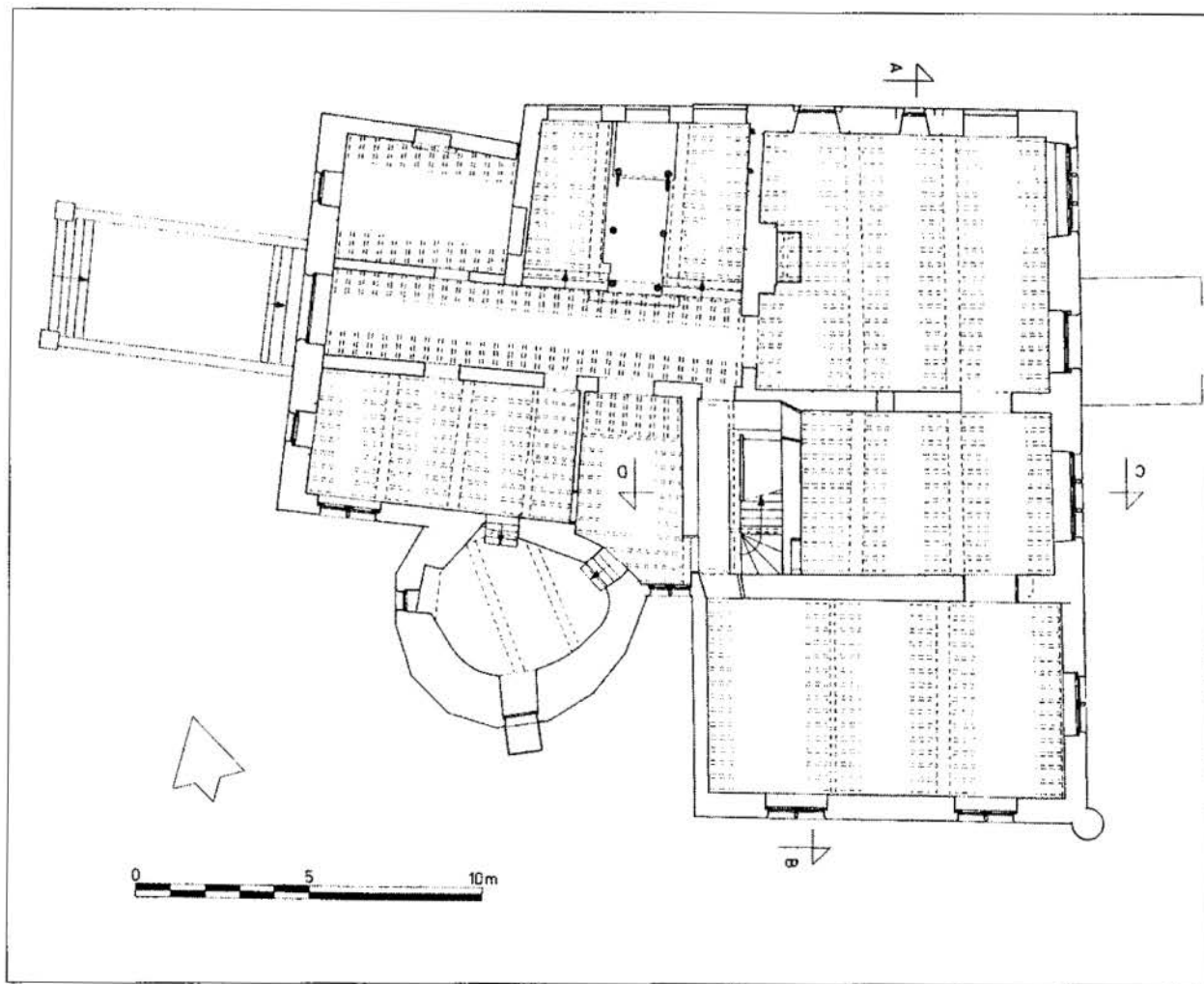
Het meest opvallende is dat bij het ontwerp van Flanneau het zuidelijke deel van de bel-etage volledig in beslag werd genomen door de privévertrekken van de vrouw des huizes. Zij had hier haar woonkamer, slaapkamer, en dergelijke. De uitbreiding aan de noordzijde lijkt ingegeven te zijn als compensatie van de ruimten die moesten wijken voor de privévertrekken van mevrouw. Ook de bereikbaarheid van de kinderkamer op de eerste verdieping doet enigszins merkwaardig aan. Deze is alleen bereikbaar via een trap naast de salon van mevrouw en heeft geen directe verbinding met de gang op de verdieping. Men heeft zich veel moeite getroost om de vertrekken voor de vrouw des huizes op de begane grond te projecteren, met vlak daarbij de kinderkamer. De verdieping daarentegen is weer van een overvloed aan slaapkamers voorzien.

Mogelijk is de indeling van dit ontwerp tot stand gekomen, omdat de vrouw des huizes wellicht slecht ter been was en derhalve niet in staat was om trappen te lopen.

Uit het voorgaande blijkt dat de plannen van Flanneau principieel afwijken van het 1890 uitgevoerde ontwerp. Aangezien Eug. Flanneau vooral actief was in de jaren '60 en '70 van de 19de eeuw is het aannemelijk dat deze plannen rond 1860 zijn gemaakt en geen relatie hebben met het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp.¹³ In dat geval zou het mevr. de Loë-Wolff Metternich zijn geweest, die wellicht slecht ter been was en niet meer kon traplopen. Ze is in 1864 overleden, hetgeen de reden kan zijn geweest om de plannen niet uit te voeren; het probleem was inmiddels niet meer aanwezig.

De gevelsteen, die herplaatst is in de zuidgevel met het wapen van De Loë-Wolff Metternich, is wel een aanwijzing dat in haar tijd er wel een verbouwing heeft plaats gevonden, maar hiervan zijn geen sporen aangetroffen.

Bij de verbouwing van 1890 zal men hooguit hebben aangesloten bij het concept voor

Plattegrond van de bel-etage van het herenhuis.

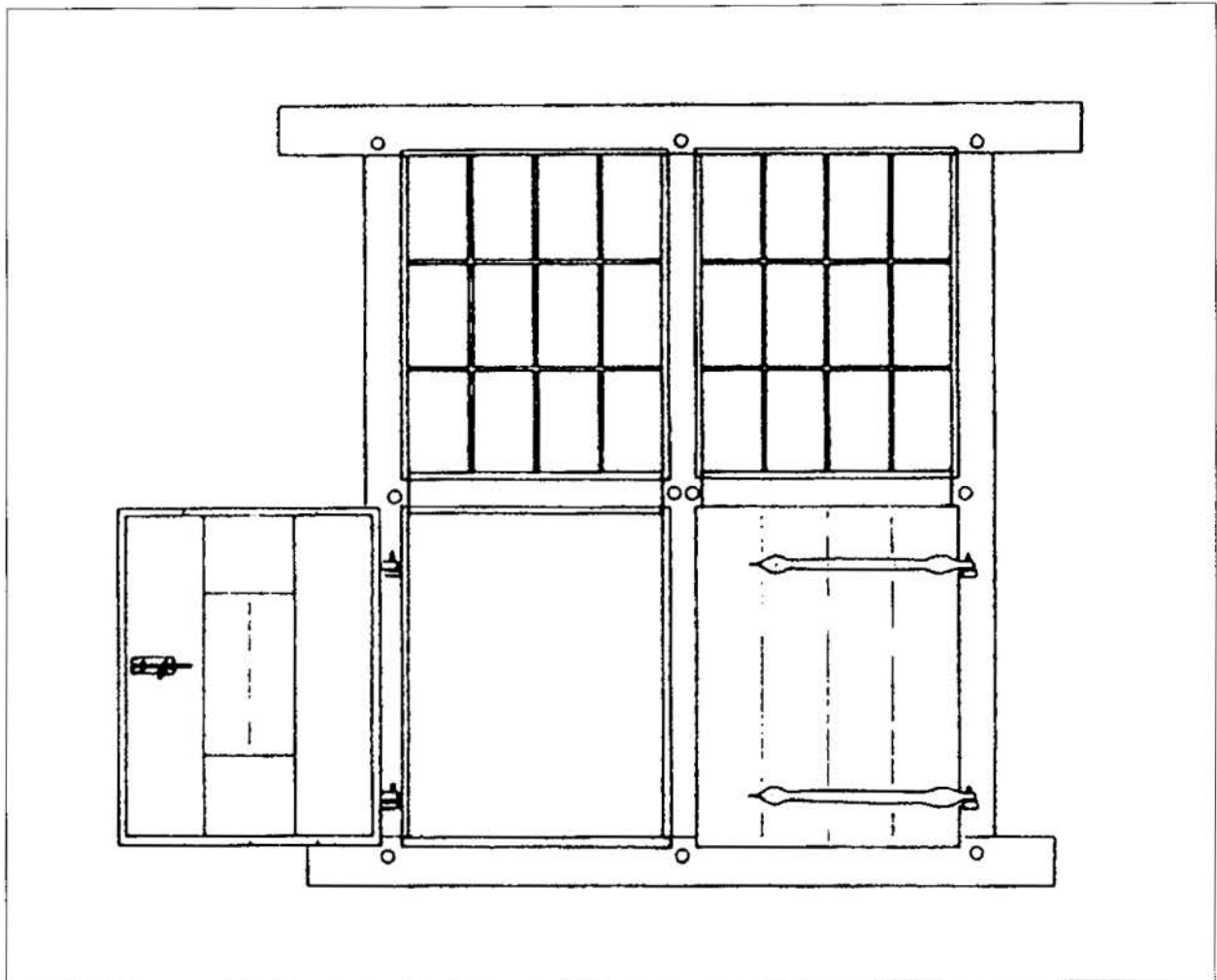
de nieuwe opzet van het herenhuis. De interne indeling blijkt echter volledig anders te zijn.

1890

De huidige verschijningsvorm heeft Terworm pas verkregen dankzij de verbouwing van 1890. In dat jaar werd het herenhuis door baron Francois de Loë geheel nieuw ingedeeld naar plannen van de architect L. de Fisenne. De naam van de architect weten we dankzij een fles die ingemetseld werd bij de verbouwing. In deze fles zat een briefje met daarop de namen van de bij de bouw betrokken mensen. Helaas is de bestektekening van deze ingreep niet bewaard gebleven, waardoor wij niet het gehele plan kennen.

Het plan voorzag in een uitbreiding aan de

noordzijde van het herenhuis, waardoor de voorgevel van het herenhuis symmetrisch zou worden ten opzichte van de brug naar de tuin. De gevel zou verder geflankeerd moeten worden door twee arkelorentjes. Van dit plan is de uitbreiding aan de noordzijde, met een bijbehorend arkelorentje, niet uitgevoerd. De verbouwing van het bestaande deel daarentegen wel.¹⁴ De arkelorentjes zijn historiserende elementen die passen bij de 19de-eeuwse neostijlen. Ook inwendig beoogde men zulke effecten in de vorm van decoratieve moer- en kinderbinten. Aan de tuinzijde waren ook de meer representatieve vertrekken gesitueerd. De grote salon was in het verlengde van de gang geplaatst. Ten zuiden ervan was de eetkamer geprojecteerd, terwijl daarnaast een zitkamer was. Dit is een gebruikelijke opzet voor een laat 19de-eeuws herenhuis.

Een klassiek kruiskoosijn of kruisvenster, eertijds in het herenhuis veelvuldig gebruikt. Zie ook de verklarende woordenlijst.

Het vertrek bij de entree, ten zuiden van de gang, zal mogelijk als rookkamer gedacht zijn.

De vertrekken op de bel-etage en de verdieping werden voorzien van een moeren kinderbintenplafond. Echter geen van de nieuw aangebrachte zware moerbalken is massief. Daar waar mogelijk werden bestaande balken omtimmerd. Waar dat niet mogelijk was, werden ijzeren liggers geplaatst, die vervolgens omtimmerd werden om een houten balk te suggereren. In de drie aan de tuinzijde gelegen vertrekken rusten de balken op zware neogotische, van peerkralen voorziene sleutelstukken. Deze sleutelstukken zijn op hun beurt weer geplaatst op zeer zware hardstenen consoles. Op deze sleutelstukken is onder andere het wapen van De Loë [een zwart hengel] geschilderd

en de initialen van de bouwheer. Een dergelijke opbouw moest een zware degelijke constructie suggereren, hetgeen in werkelijkheid dus niet het geval was. Een uitzondering vormt de toren waar de oude balklagen werden gehandhaafd. In de drie vertrekken aan de tuinzijde was een parketvloer aangebracht van gekeperde delen. Langs de wanden werd een eenvoudige houten lambrizing geplaatst. De schouwen in deze vertrekken stralen dezelfde zware massieve degelijkheid uit als de consoles. De haardpartij in de salon was bij het begin van de restauratie niet meer aanwezig, omdat de grote salon in het midden van de 20ste eeuw in kleinere vertrekken is opgedeeld. Op de eerste verdieping stond echter een haardpartij die zeer waarschijnlijk afkomstig is uit de grote salon.¹⁵

Op de verdiepingen zullen voornamelijk slaapkamers zijn geweest. De aankleding daarvan is veel soberder dan die van de bel-etage.

Trappen

De verbouwing had tot gevolg dat het merendeel van de scheidingsmuren werd verwijderd. Voor de bouw van de diensttrap was het zelfs noodzakelijk om een deel van de oude westgevel van de zaalvleugel te slopen. De huidige trap is weliswaar in de jaren dertig van de 20ste eeuw aangelegd, maar vervangt de oorspronke-lijke 19de-eeuwse diensttrap die zich op dezelfde plaats heeft bevonden. De trap verbond alle verdiepingen.

Naast de salon wordt het nieuwe hoofdtrappenhuis gebouwd. Opmerkelijk aan de plaatsing van het trappenhuis is dat de trap ten opzichte van de gang 180 graden gedraaid is. De trap had namelijk ontsloten moeten worden vanuit de uitbreiding ten noorden van het herenhuis. Hier had zeer waarschijnlijk dus ook de nieuwe hoofd-entree moeten komen. De plaatsing van de trap wijst daar in ieder geval duidelijk op. Omdat de uitbreiding niet is gerealiseerd, is de huidige, enigszins merkwaardige opbouw ontstaan. Voor wie nu door de hoofdingang binnenkomt, kijkt tegen de onderzijde van de trap aan in plaats van tegen de voorzijde.¹⁶ Vreemd is ook dat boven de trap, in de vloer van de tweede verdieping, een uitsparing is opgenomen om de hoofdtrap - tot deze verdieping door te voeren. De zolderverdieping was immers bestemd voor het personeel en dat maakte gebruik van de diensttrap. Hier waren de vele slaapkamers voor de bedienden ondergebracht. Een representatieve trap naar de zolder was derhalve overbodig.

Wat opvalt, is dat de keuken niet, zoals in die tijd gebruikelijk, in de kelder was ondergebracht maar zich op de bel-etage moet hebben bevonden. Een verklaring

hiervoor is, dat ook de keuken in de kelder van de uitbreiding was voorzien. De huidige plaatsing is in dat geval slechts als tijdelijke noodoplossing gedacht.

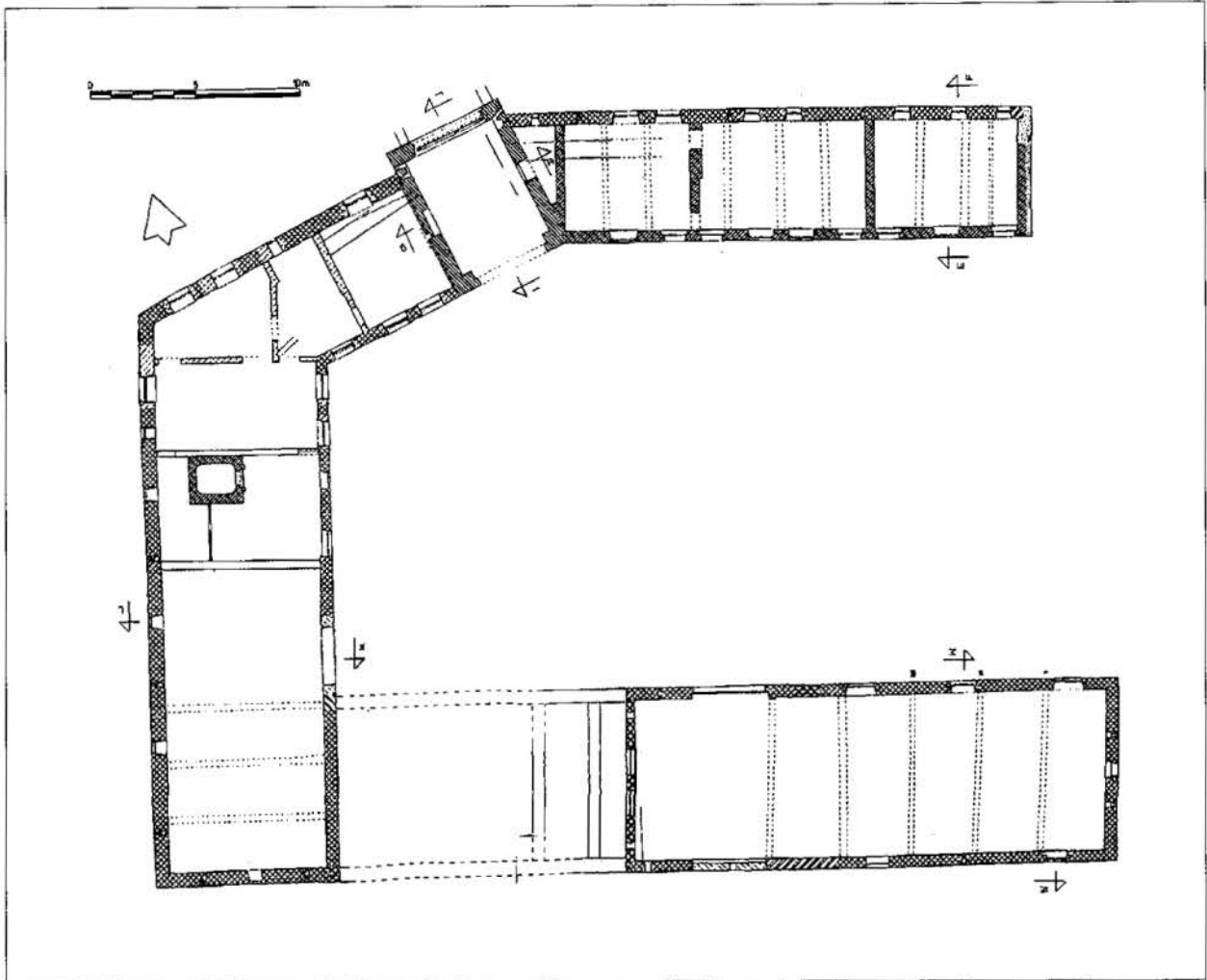
Nieuw uiterlijk

Vrijwel de gehele buitenzijde van het herenhuis werd bij deze verbouwing van een klamp voorzien. Alleen de noordgevel, waar de uitbreiding op het bestaande gebouw had moeten aansluiten en de gevels aan weerszijden van de toren, werden niet beklampt. De geplande uitbreiding aan de noordzijde is in de buitengevel goed te herkennen aan de staande tanden bij de noordgevel, alsmede aan de - tijdelijk bedoelde - dichtgezette openingen in deze gevel.

De buitenzijde heeft na de verbouwing een neogotisch uiterlijk gekregen. De architectuur van de gevels is sterk verwant aan de in het Rijnland toegepaste neogotiek uit het eind van de 19de eeuw. Met name de trapgevels doen sterk denken aan de Hanzegotiek. De afwijkende plaatsing van de keldervensters verraden dat achter de huidige gevels een oudere indeling schuil gaat. Dit blijkt uiteraard ook uit de noordgevel omdat deze niet beklampt is. Het natuursteenwerk dat voor de architectonische accenten zorgt, is in Jaumontsteen uitgevoerd.

De vensters zijn als kruis- of tussendorpelvensters uitgevoerd. De natuursteen vervult daarbij vrijwel alleen een decoratieve functie en staat geheel los van het erachter geplaatste houten kozijn. Het uitwendige venster hoeft alleen het bovenliggende metselwerk - deels - te dragen.

Wat opvalt bij de verbouwing van 1890 is dat deze naar buiten toe degelijkheid moest uitstralen, terwijl de feitelijke constructie vaak slecht was uitgevoerd. Dit is onder andere te zien in de kap, waar grote doorzakkingen van een ondergedimensioneerde constructie getuigen.

De plattegrond van de begane grond van de voorburcht.

De 20ste eeuw

Bij de verbouwing van 1890 heeft men de toren eveneens van een klamp voorzien. Echter, de dakvorm met aankappingen werd hierop aangepast, hetgeen op een uit de vroege 20ste eeuw stammende foto te zien is. Pas omstreeks 1910 werd deze aankapping verwijderd en vervangen door een rechte gemetselde weergang.

De aanleg van deze weergang heeft echter wel tot gevolg gehad dat de regen niet meer op een deugdelijke wijze kon worden afgevoerd. Dit had op zijn beurt weer tot gevolg dat het water naar binnen toe is gaan lekken. Hierdoor is het onderste tafelement van de kapconstructie deels verrot.

In 1917 worden de Oranje-Nassaumijnen door aankoop nieuwe eigenaar van kasteel Terworm. De Staatsmijnen huurden het

kasteel al vanaf 1906 en gebruikten het als kantoor. Met dit gebruik eindigde 500 jaar adellijke bewoning.

Waarschijnlijk hebben verzakkingen er toe geleid dat het diensttrappenhuis uit 1890 in de jaren dertig van de 20ste eeuw in een dermate slechte toestand was dat vervanging noodzakelijk was. De trappen werden toen vervangen door hardstenen treden. Bij deze gelegenheid is in de kelder van het trappenhuis het 19de-eeuwse gewelf verwijderd en vervangen door een houten vloer. Bij het 19de-eeuwse hoofdtrappenhuis werd het meest oostelijke gewelf vervangen door een betonnen vloer. De ruimte tussen de betonnen vloer en de onderzijde van de erboven gelegen marmeren vloer werd opgevuld met mijnafval of iets dergelijks. In de loop der jaren werden verschillende vertrekken door middel van scheidingswanden onderver-

deeld. In de laatste jaren voor de jongste restauratie was het kasteel in verschillende woningen opgedeeld.

De voorburcht

Tijdens het vrijleggen van de fundering van de voorburcht ten behoeve van herstel zijn onder de huidige poort de resten van een oudere, vermoedelijk 16de-eeuwse voorganger aangetroffen. Deze poort was kleiner dan de huidige. Op die poort sluiten aan weerszijden weermuren aan. Verder zijn er geen funderingen van de 16de-eeuwse voorburcht aangetroffen.

Gezien de geringe aanlegdiepte van de fundering [alleen de poort is zwaarder gefundeerd] is de bebouwing van de voorburcht waarschijnlijk in vakwerk uitgevoerd geweest. Over de totale omvang is niets met zekerheid bekend, maar vermoedelijk zal deze voorganger iets kleiner zijn geweest dan de huidige voorburcht.

De 17de eeuw

In de zuidvleugel waren resten van een vakwerkschuur uit omstreeks 1655 bewaard gebleven.¹⁷ De constructie van eikenhout bestond uit ankerbalkgebinten met daarop geplaatst een spantconstructie. Het gebouw behorend bij de gebinten was ongeveer 2,30 meter minder breed dan de huidige zuidvleugel. De gebinten waren voorzien van getrokken merken II, III en IV en waarschijnlijk V, VI en VII. Ter plaatse van de huidige oostgevel van de zuidvleugel zal dus gebint I hebben gestaan. Dit gebint zal de oostelijke beëindiging van het gebouw hebben gevormd.

De plaatsing van een gebint ter plaatse van de eindgevel geeft aan dat dit deel van de voorburcht omstreeks 1655 in vakwerk was opgetrokken. Bij het begin van het onderzoek was het grootste gedeelte van de schuur reeds gesloopt, zodat er geen

informatie over de inrichting van de schuur beschikbaar was.

In de oostelijke gevel van het poortgebouw is onder de huidige kap nog een oudere daklijn te herkennen. Dit zal de kap van de noordvleugel zijn geweest, die zich hier bij de bouw van de poort in 1670 heeft bevonden. Deze - reeds bestaande - kap heeft men op de poort laten aansluiten. Uit de ontgraven funderingen valt af te leiden dat de noordvleugel oorspronkelijk minder breed was dan thans het geval is.

De oorspronkelijke noordvleugel was naar alle waarschijnlijkheid eveneens in vakwerk uitgevoerd, omdat in de huidige - omstreeks 1716 gebouwde - kapconstructie gebruik is gemaakt van hergebruikt hout. Uit de vele pengaten etcetera die in de onderdelen van de kap zijn aangetroffen, is af te leiden dat het hout afkomstig is van een in vakwerk uitgevoerd gebouw. Vermoedelijk heeft men in het begin van de 18de eeuw bij de bouw van de kap gebruik gemaakt van het sloop hout van de voorganger van de huidige noordvleugel.

Pas voor de periode van de tweede helft van de 17de eeuw krijgen we een meer volledig beeld van de 'economiegebouwen' van Terworm. In die periode werd namelijk vrijwel de gehele voorburcht opnieuw opgetrokken.

Poortgebouw

De huidige poort stamt, blijkens de jaartalankers aan de binnenplaatszijde en een ingehakt jaartal in een moerbalk, uit 1670. De poort is ook één van de weinige onderdelen die vrijwel ongeschonden vanaf de 17de eeuw tot in onze tijd bewaard is gebleven.

In de poortdoorgang zijn aan weerszijden twee dubbele flankerende schietgaten zichtbaar. Van beide schietgaten wordt het zuidelijke schietgat geblokkeerd door de huidige voorgevels van de gebouwen. Dit is een aanwijzing dat in 1670 de voorgevels van

de vleugels aan weerszijden van de poort verder terug lagen dan thans het geval is. De huidige poortdeuren zijn asymmetrisch. Omdat zich in het midden van de moerbalk boven de poortdeuren een gat ten behoeve van andere poortdeuren bevindt, is het duidelijk dat de huidige poortdeuren niet de oorspronkelijke zijn. Ze zijn vermoedelijk in de 18de eeuw aangebracht.

Verder bevindt zich in de westwand een zitnis voor de poortwachter. Boven de poortdoorgang bevindt zich een verwarmbaar vertrek ten behoeve van de poortwachter. In de westwand bevinden zich namelijk de resten van een 17de-eeuwse haardpartij. Dit is de best bewaarde haardpartij van het kasteel. Aan weerszijden van de haard bevonden zich twee nissen. De zuidelijke van de twee is bij een latere verbouwing vrijwel verdwenen. Geheel aan de noordzijde is een kijkspleet opgenomen. Dezelfde nissen en kijkspleet zijn ook in de oostwand van de ruimte aangetroffen.

In de noordwand zijn eveneens twee kijkspleten opgenomen. De verticale - dichtgemetselde - sleuven in deze wand behoren bij de brugconstructie. Deze sleuven waren de ruimten waar de brugbomen in opgenomen werden indien men de brug had opgetrokken. De brug kon vanuit dit vertrek worden bediend. In de zuidwand bevindt zich slechts één kijkspleet, waardoor men de binnenplaats kon observeren.

De genoemde kijkspleten zullen het vertrek amper van daglicht hebben voorzien. Ze waren in de eerste plaats bedoeld om de omgeving in de gaten te kunnen houden. Daglicht werd vooral verkregen door de twee tussendorpelpensters in de noord- en zuidwand. Het onderste gedeelte ervan was voorzien van een luik, terwijl boven glas in lood was geplaatst. De duimen van de luiken zijn aan de buitenzijde van de vensters nog zichtbaar. Bij het bovenste deel is de sponning voor het glas in lood nog aanwezig.

De kap van de poort stamt nog uit 1670 en bestaat uit twee eiken spanten waar aan de

kopse zijden halfspanten tegen zijn geplaatst. In het verleden zijn de balkkoppen van de trekbalken met name aan de oostzijde gaan inrotten. De kapconstructie is hierdoor gaan scheefzakken. Mogelijk is dit de reden geweest waarom men genoodzaakt was om de nok van de kap te verhogen.

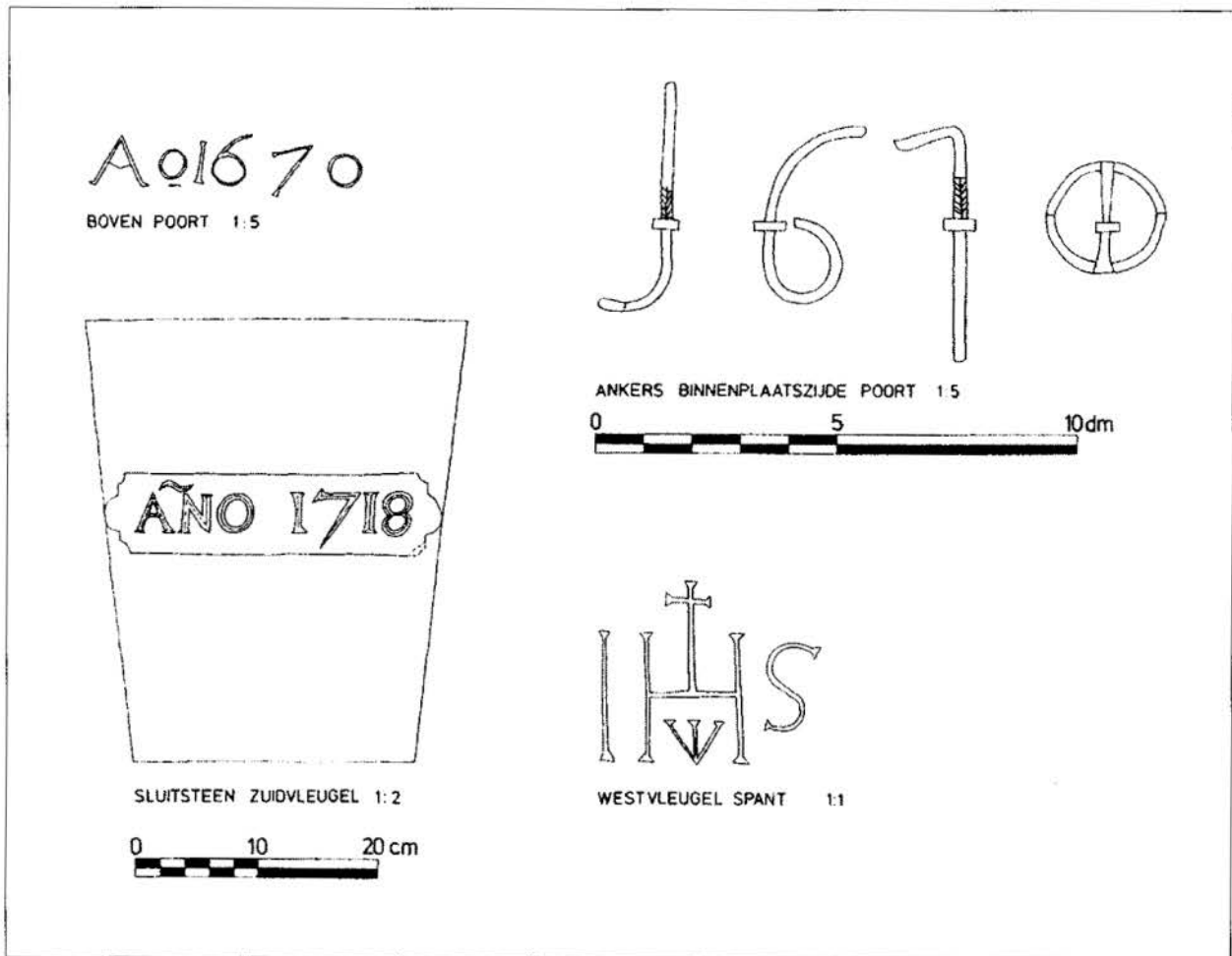
Aan de oostzijde is ook nog een deel van de oorspronkelijke gevelafwerking bewaard gebleven. Het metselwerk van de 17de-eeuwse gevel was oorspronkelijk vlak afgesmeerd met een rood gekleurde mortel.

18de eeuw

In het begin van de 18de eeuw werd, met uitzondering van het uit 1670 daterende poortgebouw, de voorburch vrijwel geheel nieuw opgetrokken. In de binnenplaatsgevel van de westvleugel is het bouwjaar van dat deel van de voorburch twee keer opgenomen: in het metselwerk zelf door middel van gesinterde koppen die het jaartal 1716 vormen en door middel van ankers met de cijfers [1]716. Het eerste cijfer 1 is nu niet meer aanwezig. Dit is waarschijnlijk verwijderd toen men in het midden van de 20ste eeuw de zuidelijke staldeur heeft verbreed. De kleine, oorspronkelijk van luiken voorziene vensteropeningen aan de veldzijde, tezamen met de als schietgat vormgegeven ventilatieopeningen, geven aan dat het zuidelijke deel van de westvleugel stalruimte zal zijn geweest. Gezien de deuropeningen op de eerste verdieping van de binnenplaatsgevel en het ontbreken van vensteropeningen aan de veldzijde zal de ruimte boven de stallen gebruikt zijn voor de opslag van het hooi.

In het noordelijke deel waren meer vensters aangebracht; dat deel werd bewoond. Onder één van de trekbalken zijn de sporen aangetroffen van een tussenwand uitgevoerd in vakwerk.

Door verbouwingen in de 19de en 20ste eeuw is de interne structuur van het woongedeelte ingrijpend gewijzigd. Hierdoor is

Enkele details van de voorburcht.

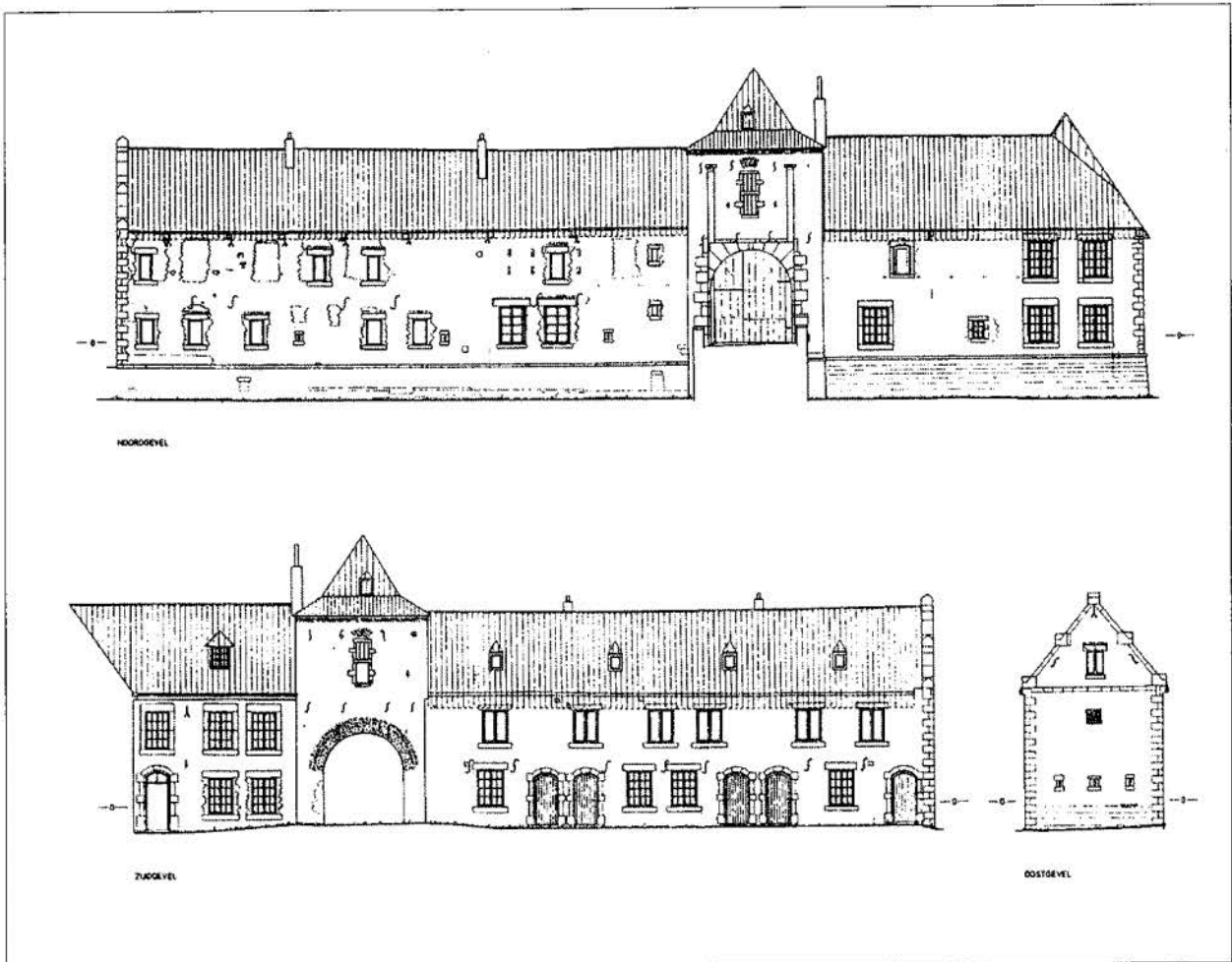
het niet meer mogelijk om de oorspronkelijke toestand te reconstrueren.

Het stalgedeelte zal oorspronkelijk geen onderverdeling hebben gehad. Alleen ter plaatse van de verdieping is bij het tweede spant [vanaf het zuiden gerekend] een vakwerkwand geplaatst. Eén van de verticale stijlen en de sporen van horizontale regels getuigen hier van. Deze scheidingswand is doorgetrokken tot in de kap. Omdat hier een scheidingswand moest worden geplaatst, is de constructie van het spant daaraan aangepast. Hierdoor wijkt dit spant af van de andere. Dit spant heeft stijlen en regels waartussen op sommige plaatsen nog het oorspronkelijke vlechtwerk aanwezig is. Bij twee andere spanten kan men thans ook het stijl- en regelwerk van een tussenwand aantreffen. Deze tussenwanden zijn echter een latere toevoeging. De regels ervan zijn niet, zoals die van het hiervoor beschreven

spant, met pen en gatverbindingen met elkaar verbonden, maar zijn tegen het oorspronkelijke spant aangespijkerd. Ook is de plaats van oorspronkelijke schoren nog te herkennen. Op grond hiervan kunnen we aannemen dat de vlechtwerkwanden later zijn toegevoegd.

De noordgevel rust op een basement van mergelblokken. Op de scheiding van mergel en baksteen is een halfronde band van mergel aangebracht. Deze band loopt ook over de gehele veldgerichte zijde van de westvleugel. Thans is aan de westzijde metselwerk van baksteen geplaatst onder de band.

Dit metselwerk verving waarschijnlijk het oorspronkelijke in mergel uitgevoerde metselwerk. Op verschillende plaatsen zijn bij de voorburcht witte verfresten op het metselwerk aangetroffen. Dit wijst erop dat de gevel wit geschilderd is geweest. Uit het feit

De gevels van de noordvleugel van de voorburcht.

dat men bij de bouw van de westvleugel in 1716 het jaartal in het metselwerk heeft opgenomen, geeft aan dat op dat moment de gevels van de voorburcht, in tegenstelling tot die van het herenhuis, nog niet waren geschilderd. De voorburcht zal pas later in de 18de eeuw wit zijn geschilderd.

In het midden van de westvleugel was een bakoven ondergebracht. Deze oven is op grond van het toegepaste metselwerk in de tweede helft van de 19de eeuw te dateren.

1718

Twee jaar na de realisatie van de westvleugel werd de zuidvleugel zeer ingrijpend verbouwd. In feite bleven alleen de ankerbalkgebinten uit het midden van de 17de eeuw met bijbehorende kapconstructie staan. De naar de veldzijde gerichte gevel werd ongeveer 2,30 meter naar buiten toe

verplaatst, waardoor het gebouw dieper wordt. De verbouwing wordt gedateerd in 1718 door de sluitsteen boven de grote inrijpoort. In 1718 sloot de zuidvleugel nog aan op de westvleugel. Rond 1900 werd het westelijke deel van de zuidvleugel echter gesloopt, waarbij de vleugel zijn huidige omvang kreeg.¹⁸

Het oostelijke deel heeft oorspronkelijk drie deuren met een hardstenen omlijsting gehad. De deuren zullen waarschijnlijk toegang hebben gegeven tot de paardenstallen. Uit de plaatsing van vensters en de sporen van tussenmuren kan worden afgeleid dat boven de paardenstallen waarschijnlijk de knechten sliepen. De reeds genoemde grote inrijpoort was noodzakelijk om met beladen oogstwagens de schuur te kunnen binnenvaren. Zo kon men vanaf de wagens het graan rechtstreeks op de zolder opslaan. Ook de noordvleugel ten oosten van de poort

wordt aan het begin van de 18de eeuw volledig opnieuw opgetrokken. Van deze verbouwing rest thans alleen nog het grootste deel van de noordgevel en de kapconstructie. Alle huidige vensters in de noordgevel zijn later aangebracht.

Oorspronkelijk zal de begane grond een combinatie hebben gekend van ventilatiesleuven en kleine vensters. Deze situatie is enigszins vergelijkbaar met die bij de westvleugel. Op het niveau van de verdieping waren drie grotere vensters opgenomen, hetgeen erop wijst dat de verdieping deels voor bewoning was ingericht.

Over de verdere vroeg 18de-eeuwse indeling van de noordvleugel is weinig af te leiden aan de hand van het bestaande muurwerk. De eiken kapconstructie is voorzien van gehakte telmerken. Deze zijn van oost naar west genummerd van II tot en met VIII.

Het feit dat men met II is begonnen met tellen geeft aan dat er ten oosten van het huidige spant II nog een spant I is geweest. Dit is een duidelijke aanwijzing dat de noordvleugel oorspronkelijk langer is geweest dan thans het geval is. Aan de veldzijde is dit nog goed te zien; de fundering van de noordgevel loopt nog 5,50 meter verder door naar het oosten. Ook is aan de andere zijde de fundering van de binnenplaatsgevel aangetroffen.

De 19de eeuw

In 1840 was de voorburcht kadastraal in drie delen verdeeld. Het oostelijke deel van de noordvleugel was in gebruik als brouwerij. De rest van de voorburcht wordt als boerderij vermeld, terwijl de uitbouw aan de zuidzijde van de zuidvleugel apart genoemd wordt als stal.¹⁹

Over het gebruik van de voorburcht in de 19de eeuw krijgen wij enigszins een beeld door een beschrijving van de bouwkundige toestand in 1845.²⁰ Er is dan sprake van *'Die herrschaftlichen Pferdeställe'*, waarmee mogelijk het oostelijke deel van de zuidvleugel

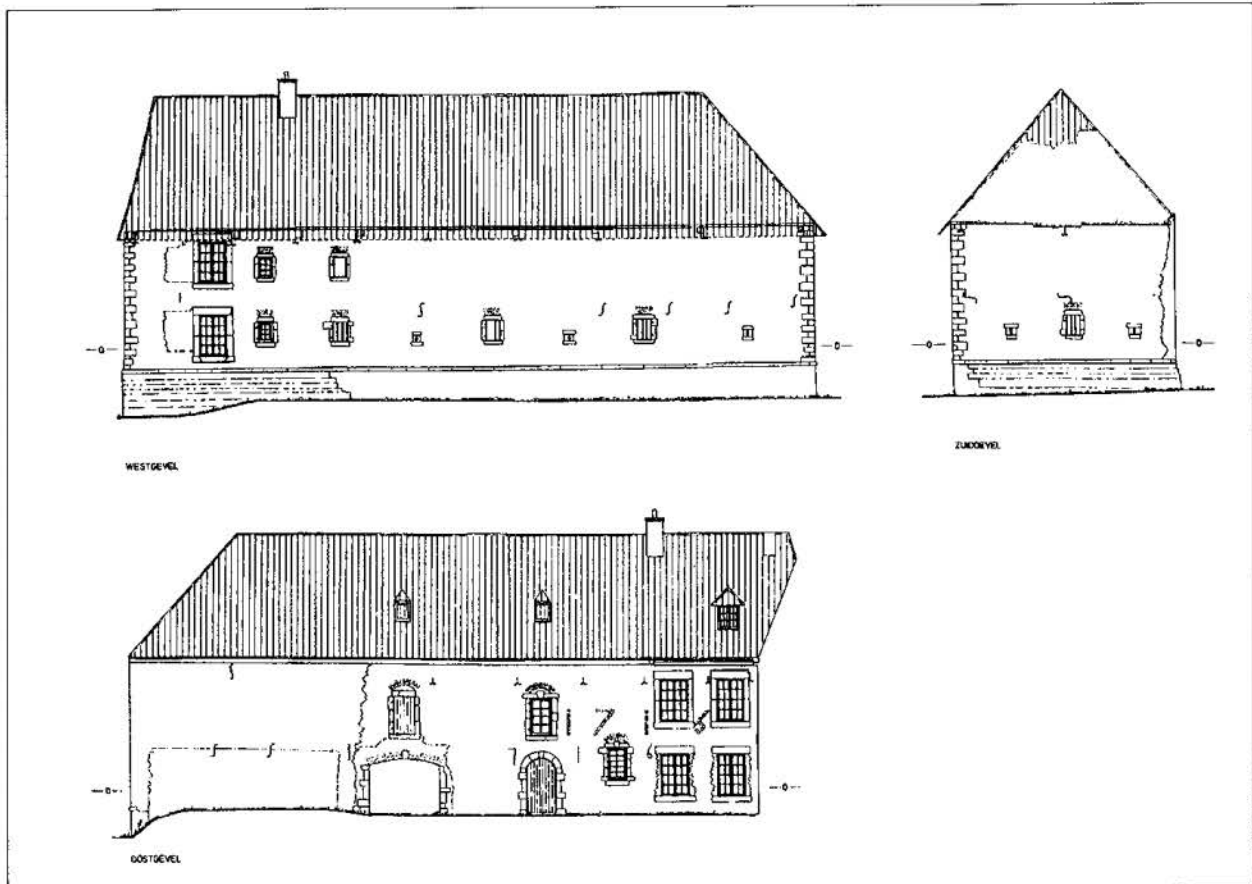
werd bedoeld. Gezien de in de gevels aangebrachte vensters zullen boven de paardenstallen de woonruimten voor de knechten zijn ondergebracht. De aanduiding *'Scheune, Remise und Schweine Ställe'* heeft naar alle waarschijnlijkheid betrekking op de rest van de zuidvleugel. Hierbij moeten we rekening houden dat de zuidvleugel toen nog verbonden was met de westvleugel en dus bijna twee keer zo groot was dan thans het geval is.

De omschrijving van de *'Pachters Wohnung und Kuhstall'* zal betrekking hebben op de westvleugel tot en met de poort, die specifiek wordt genoemd. De woning van de pachter moet gezocht worden ter plaatse van de noordwesthoek. Hier bevinden zich namelijk nog oude vensters. De rest van de westvleugel zal als koeienstal in gebruik zijn geweest. De deuren in de binnenplaatsgevel boven de koeienstal geven aan dat de ruimte boven de stallen waarschijnlijk werd gebruikt voor de opslag van het hooi.

Het deel van de noordvleugel ten oosten van de poort zal dus in gebruik zijn geweest als: *'Pachters Pferdestall, Remise, Waschküche und Backhaus'*. Omdat de huidige indeling van de noordvleugel alleen woningen kent, zal het hiervooraande betrekking hebben op een oudere toestand. De in 1840 vermelde brouwerij wordt bij deze opsomming overigens niet genoemd.

De tot de restauratie aanwezige inrichting van de noordvleugel met de onderverdeling in een aantal woningen moet dus na 1845 tot stand zijn gekomen. Het in de westvleugel aangetroffen bakhuis stamt uit de tweede helft van de 19de eeuw en is waarschijnlijk gebouwd nadat de noordvleugel met het oude bakhuis werd verbouwd tot woonvleugel. Uit de omschrijving is verder af te leiden dat alle gebouwen voorzien waren van een leien dakbedekking.

Omstreeks 1850 wordt de noordvleugel van de voorburcht vrijwel geheel opnieuw opgetrokken.²¹ Bij de verbouwing wordt alleen de noordgevel en de kapconstructie

De gevels van de westvleugel van de voorburcht.

gehandhaafd. De nieuwe indeling van het gebouw bestaat uit vijf woningen verdeeld over de twee verdiepingen van de noordvleugel. De meest oostelijke woning is bij de verbouwing van 1890 weer vrijwel geheel gesloopt.

Ook de verbouwing van het herenhuis in 1890 heeft indirect sporen in de voorburcht achtergelaten. Voor het aangepaste concept van de toegang tot het herenhuis was het namelijk noodzakelijk om een dam in de gracht aan te leggen op de grens tussen herenhuis en voorburcht.

Omdat de oostelijke begrenzing van de voorburcht te dicht stond op het herenhuis moest men 5,50 meter van de voorburcht afbreken om de benodigde ruimte te verkrijgen. Hoewel de uitbreiding met bijbehorende nieuwe entree nooit gerealiseerd is, heeft men vooruitlopend daarop alvast wel het oostelijke deel van de voorburcht afgebroken.

Voor een bestaande binnengevel is ver-

volgens de nieuwe eindgevel van de noordvleugel opgetrokken. In deze gevel werd een steen gemetseld met de wapens van het echtpaar Von Beulart zu Beulartstein en Van Eynatten. Deze is afkomstig van de enige honderden meters meer oostelijk gelegen ruïne van kasteel Eyckholt. Deze ruïne was op dat moment ook eigendom van De Loë.

De nieuw gebouwde oostgevel wordt direct tegen een bestaande binnengevel geplaatst. Dit betekent dat de drie schietgaten geen enkele functie hebben. Ze zijn dus zuiver decoratief. Ook aan de zuidzijde van de voorburcht treden de nodige wijzigingen op. Op grond van de kadastrale gegevens is aan te nemen dat de uitbouw ten zuiden van de zuidvleugel en het verbindingsstuk tussen zuidvleugel en westvleugel tussen 1890 en 1914 zijn gesloopt.

Aan het eind van de 19de of het begin van de 20ste eeuw werden ook vensters met de in cementpleister uitgevoerde omljstingen in de bestaande gevels aangebracht.

De 20ste eeuw

In de jaren dertig wordt de noordwesthoek van de voorburcht verbouwd tot woning voor de badmeester van het nabijgelegen zwembad. Hierbij worden onder andere de balklagen vervangen. Aan de veldzijde van de woning wordt naast de poort een extra venster toegevoegd. Ook in de veldzijde van de noordvleugel ten oosten van de poort wordt een extra venster ingebroken. De

inrichting van de rest van de voorburcht zal in deze periode eveneens zijn gewijzigd. Die sporen waren bij het begin van het onderzoek reeds verdwenen.

* Deze bijdrage is een iets aangepaste versie van het bouwhistorisch verslag dat verscheen in *Fluisterend Gruis. Van kasteelheer tot gastheer* [z.p. 1999], een uitgave ter gelegenheid van de restauratie en herinrichting van kasteel Terworm.

Noten:

1. Kastelen met een vergelijkbare opzet, stammend uit deze periode zijn: Blyenbeek bij Afferden, circa 1405; Well, eind 14de eeuw; Blitterswijk ca. 1400; Sint Jansgeleen, nabij Spaubeek, tweede helft 14de of eerste helft 15de eeuw; Schaesberg, eind 14de eeuw [echter zonder flankerende toren].
2. In de bestaande literatuur wordt soms verwezen naar de funderingsresten ten zuiden van het herenhuis, die de overblijfselen zouden zijn van een voorganger van het huidige kasteel. Vermoedelijk wordt daarbij bedoeld op de 19de eeuwse ijskelder, die zich op de zuidelijke oever van de Geleenbeek bevindt.
3. Een tweede waterput is tegen de westgevel van de zaalvleugel aangetroffen. De manier van aanleg en de plaatsing onder bestaande muren wijst erop dat het een latere toevoeging is. Gezien het metselwerk ervan is een datering in de tweede helft van de 18de of in de 19de eeuw aannemelijk.
4. Redactielid M. van Dijk heeft gesuggereerd dat de vernietiging van het kasteel kan plaatsgevonden hebben tijdens de belegering van Heerlen door troepen van de hertog van Gelre en Gulik in 1542. Dit was een episode in de oorlog die Willem II van Kleef, hertog van Gelre en Kleef-Berg-Gulik, graaf van Mark, voerde tegen de Bourgondisch-Habsburgse keizer Karel V, hertog van Brabant, waaronder ook het Land van Herle ressorteerde. Legeronderdelen van beide partijen vielen vijandelijk grondgebied binnen, plunderden en brandschatten daar het platteland en trachtten steden te veroveren. Groot-schalige rooftochten en militaire operaties werden gevoerd in Brabant [rond Antwerpen en Leuven], maar ook rond Sittard, Gulik [Jülich] en Düren. Uit contemporaine bronnen weten we dat beide partijen zeer hardhandig optraden. Aan Gelderse kant trad

onder meer de beruchte legeraanvoeder Maarten van Rossum [1478-1555] op. In hetzelfde jaar 1542 hebben Gelderse troepen ook een beleg rond het versterkte dorp Heerlen gelegd. Wellicht is dat in de zomer geweest, nadat hertog Willem de Bourgondiërs bij Weiden in de nabijheid van Aken had verslagen. Gelderse troepen vielen daarna het Land van Valkenburg binnen. Het garnizoen in het Heerlense 'landsfort' en de Heerlenaren wisten met behulp van een gordel van schansen en aarden wallen de vijand net zo lang op afstand te houden tot er een ontzettingsleger op kwam dagen. Het omringende platteland is er waarschijnlijk aanzienlijk minder genadig van afgekomen. De oorlog eindigde met de Vrede van Venlo in 1543. De herinnering aan deze oorlog en belegering is in Heerlen eeuwenlang levend gebleven; vergelijk MARCEL J.M. PUT EN MARK VAN DIJK, *2000 jaar Heerlen. Van Romeinse nederzetting tot moderne stad* [Heerlen 1997], 76, en W. JAPPE ALBERTS, *Geschiedenis van de beide Limburgen I* [Assen 1974], 120-124.

Opmerkelijk detail: de familie Tzyen [ook wel gespeld als Tzijen, Sijen of Scheijen] was toen in het bezit van belangrijke [deel]rechten op huis Terworm en nabijgelegen goederen. Bovendien werd een zekere Jan Tzyen in 1537 genoemd als schout van Heerlen. Deze Jan was ongetwijfeld een telg uit de genoemde familie, maar niet bekend is of Jan Tzyen ook daadwerkelijk op Terworm woonde. De familie Tzyen was door huwelijk nauw verbonden met de families Van der Hallen en Van Wylre, in deze decennia eveneens rechthebbenden op Terworm en het Heerlense schoutambt. De schouten van Heerlen waren hoge functionarissen in het Brabantse [lees: Bourgondisch-Habsburgse] Land van Valkenburg. Het is niet ondenkbaar dat, geheel in overeen-

stemming met de strijdmethoden van die tijd, de Gelderse agressie zich mede heeft gericht op de bezittingen van de vijandelijke aanvoerders, in dit geval de eigenaren van kasteel Terworm. Schout Jan Tzyen is tussen 1540 en 1544 overleden; op 24 september 1543 trad een nieuwe schout van Heerlen aan, en wel Jaspar Monincks. Heeft Jan Tzyen wellicht in 1542-1543 door oorlogsgeweld het leven verloren?; vergelijk de bijdrage van E. Ramakers over de eigenaars van Terworm in deze bundel, en ook M. VAN DIJK, *De schout van de vrijheid en hoofdschepenbank Heerlen. Een rechtshistorisch onderzoek naar een 'bijzondere' functionaris in het land van Valkenburg [1364] 1663-1794* [onuitg. doct. scriptie RU Utrecht 1991], hoofdstuk 3.

5. De datering is gebaseerd op de processtukken tussen de weduwe van Van Wylre; Maria van Reymerstok en timmerman Gerard Kraus. De daar genoemde bouwactiviteiten kunnen eigenlijks alleen betrekking hebben op het overkappen van de binnenplaats. RA Limburg, Archief Terworm, Deel akten, inv. nr. 277 doos 4.

6. De kapspanten werden veelal elders gemaakt, om deze vervolgens in onderdelen naar de bouwplaats te vervoeren en daar weer in elkaar te zetten. Omdat de met de hand gemaakte verbindingen allen uniek zijn moet men de bij elkaar behorende onderdelen merken om verwisseling te voorkomen. Dit gebeurde door middel van gehakte of gekraste merken. Deze worden telmerken genoemd.

7. RA Limburg, Archief Terworm, Deel akten, inv. nr. 63.

8. Vriendelijke mededeling van de heer Alb.J.A.M. Corten te Heerlen.

9. Deze gegevens zijn ontleend aan een op 1-4-1841 opgestelde notitie waarin staat *'Der Keller unterm*

Vorhaus zu stützen, der in 1842 neu mit Ziegel zu wölben ist'. Hieruit blijkt dat de verzakkingen in 1841 zo ver waren voortgeschreden dat men genoodzaakt was het gewelf te stutten en in het daarop volgende jaar te vervangen. RA Limburg, Archief Terworm, Deel akten, inv.nr. 52.

10. RA Limburg, Archief Terworm, Deel akten, inv. nr. 40.

11. RA Limburg, Archief Terworm, Deel akten, inv. nr. 52.

12. RA Limburg, Kaartencollectie. Blad 314-3/1 en 2

13. Vriendelijke mededeling E. Ramakers, Maas-tricht.

14. Op diverse plaatsen wordt er in de literatuur melding van gemaakt dat de toren al in 1860 van een klamp voorzien zou zijn. Echter de beklamping van de toren staat koud tegen die van het herenhuis, zodat het duidelijk is dat deze beklamping niet ouder kan zijn dan die van de rest van het herenhuis.

15. Bij de restauratie is deze schouw weer op zijn vermoedelijk oorspronkelijke plaats teruggezet.

16. Bij de restauratie in 1998 is de trap wel 180 graden gedraaid, waardoor men nu wel 'goed' voor de trap uitkomt.

17. De datering is gebaseerd op het door Ring uitgevoerde dendrochronologische onderzoek d.d. juni 1998. Op basis van dat onderzoek ligt de veldatum van het gebruikte hout tussen 1651 en 1667.

18. De datering is gebaseerd op het kadastrale kaart-materiaal.

19. RA Limburg, Archief Terworm, Akten, inv. nr. 59. Kadastrale omschrijving van Terworm ten tijde van de verkoop in 1840.

20. RA Limburg, Archief Terworm, Akten, inv. nr. 63.

21. Datering is op basis van de toegepaste vormen van de venster- en deuromlijstingen.

Verklarende woordenlijst:

aankapping

Kap die aan de zijkant van een bestaand dak tegen een gebouw is gezet.

aborterker

Een boven de gracht uitgebouwd toilet in de vorm van een arkel of erker. In het herenhuis van kasteel Terworm was deze aangebracht bij de zuidoosthoek en waarschijnlijk uitgevoerd in hout. Op de begane grond bevond zich aldaar de eenvoudiger ->privaatkoker, op de ->bel-etage en op de verdieping de aborterker.

anker

IJzeren bouwonderdeel om constructiedelen [muren, balken, stijlen] aan elkaar te bevestigen en voor uitwijken te behoeden. Gevel- of sierankers worden vooral toegepast aan in het zicht komende gevels en zijn rijk bewerkt als initiaal, monogram, jaarcijfer of motief.

ankerbalkgebint

->Gebint met twee verticale stijlen en een horizontale balk, die als ankerbalk is uitgevoerd; belangrijk onderdeel van een houtskeletconstructie van

'vakwerk' huis of schuur. Deze ankerbalk was aan beide zijden met een doorstekende pen in de stijlen opgelegd en daarachter verankerd met een of twee wiggen.

arkeltorentje

Veelhoekig of rond uitbouwsel van steen of hout aan de hoek van een gebouw, niet uit de grond opgaande maar uitgekraagd en langs één of meer verdiepingen opgaand.

bel-etage

Hoofdverdieping van een aanzienlijk huis, gelegen boven de begane grond, vaak echter boven een souterrain. Deze verdieping omvat de staatsie-vertrekken zoals de feest- en ontvangstzaal en de salon.

beklampen

Een muur uit- of inwendig bekleden met dunne laag metselwerk.

Console

Kraagsteen of houten kraagstuk dat dient om een balk, kroonlijst, boog en dergelijke te ondervangen.

Duim

Hier de ronde pen die als draaipunt dient voor een geheng, het gesmeed ijzeren element waaraan een luik, raam of deur draait.

Gebint

Kapsant, samenstel van twee [kap]stijlen met een [anker]balk en [niet altijd] bijbehorende hoekverstevingen.

Gordelboog

Boog die loodrecht staat op de lengteas van een langgerekt gewelfveld of een opeenvolging van gewelfvlakken. Bij keldergewelven vaak in combinatie met ->trogewelven.

Hanzegotiek

Gotische bouwstijl in de variant die veel in de middeleeuwse Duitse Hanzesteden werd toegepast. In de tijd van de ->neostijlen kwamen elementen hiervan in de historiserende bouwstijlen terug.

Inboeting

Slijtage; afslag door het grachtwater.

Jaartalanker

gevelanker in de vorm van een cijfer dat samen met

drie andere een jaartal aangeeft, doorgaans het bouwjaar ->anker.

Jaumontsteen

Waarschijnlijk een hardsteen uit een groeve uit de Waalse provincie Namen, dus een Namense steen. Dit is een beroemde blauwgrijze koraalkalksteen zonder fossielen uit het Devoon. Was in vroeger eeuwen zeer populair als venster- en deuroplijsting in aanzienlijke huizen.

Kemenade

Verwarmbaar woonvertrek in middeleeuws huis of kasteel.

Kinderbint

Zie moerbalk.

Kistwerk

Bouwwijze voor muren waarbij aan de binnen- en buitenzijde een dunne muur is opgemetseld en de ruimte ertussen is opgevuld met een betonachtige mortel van kalk, vermengd met toeslagen als grind en steenpuin.

Klomp ->beklampen.

Kop

Baksteen in een steenverband die zijn smalste kant vertoont.

Kruisvenster

Stenen venster [kozijn], door een [verticale] stijl en een [horizontale] tussendorpel in vier vakken verdeeld. De beide bovenzijden waren van glas-inlood voorzien, na 1650 ook glas in houten roeden. Onder waren luiken, later ook glasvensters aan de binnenzijde.

Merk

Teken dat in het bouwbedrijf in het verleden vaak is aangebracht op onderdelen van hout, natuursteen en smeedijzer om de identiteit van de maker of leverancier of de plaats van het onderdeel in het bouwwerk aan te geven.

Moerbalk

Grote [plafond]balk waarin of waarop kleinere balken of binten [kinderbinten] werden gelegd.

Neostijl

Stijl in de architectuur die oude stijlen wil doen herleven, bijvoorbeeld de neogotiek, het neoclas-

sicisme, de neorenaissance; vooral in de negentiende eeuw zeer populair.

Peerkraal

Houtsierwerk in de vorm van een peer ->sleutelstuk

Pengat [of pen-en-gat]

Houtverbinding waarbij het versmalde einde van een element [de pen] in een gat in een ander element wordt ingelaten en vastgezet.

Privaatkoker

Een in de muur uitgespaarde koker voor de afvoer van uitwerpselen; toilet. Zie ook aborterker.

Regel

Horizontale lat of rib, op een muur of vrijstaand tussen stijlen, waarop of waartussen een betimmering is aangebracht; onderdeel van de houtskeletbouw ['vakwerk'].

Remise

Koetshuis.

Schoor

Steun- of schraagbalk; onderdeel van de houtskelet- of ->vakwerkbouw.

Sinteren

Verhitten van klei of aarde bij de fabricage van baksteen tot een temperatuur waarbij het materiaal een begin van smelting vertoont.

Het wordt glasachtig en krijgt een afwijkende kleur, waardoor het weer geschikt wordt voor decoratieve doeleinden.

Sleutelstuk

Balksleutel, slof, langwerpige plat stuk hout ter ondersteuning van een balkeinde. Rust meestal op een muurstijl of natuurstenen console en is een modegevoelig onderdeel met diverse stijlgebonden profielen en afwerkingsvormen, soms ook met wapenschilden, spreuken of figuratief snijwerk zoals peerkralen.

Spantconstructie

Kapconstructie.

Staande tanden -> Tand.

Tafelement

Hoofdgestel; houtwerk waar een torenspits of [de rest van] dakconstructie op rust.

Tand

Bij metselwerk gedeelte van een baksteen dat vooruitspringt t.o.v. de onmiddellijk erboven en eronder gelegen stenen. Dit gebeurt als metselwerk tijdelijk gestaakt wordt en op aansluiting van later werk moet wachten. Staande tanden zijn een regelmatige vorm van [verticale] vertanding.

Telmerk -> Merk.

Tongewelf

Gewelf dat te beschouwen is als de bovenste helft van een halve cilinder. De doorsnede is dan een halve cirkel, maar kan ook spits zijn.

Trekbalk

Balk die trekkrachten opneemt, hier de zijwaartse krachten aan de voet van de kapconstructie van het dak.

Troggewelf

Tongewelf waarvan de welflijn een gedeelte van een halve cirkel is.

Tussendorpelvenster

Een venster dat door een [horizontale] dorpel in twee delen is verdeeld.

Omdat deze dorpel zich tussen de onderdorpel en bovendorpel bevindt, wordt hij wel tussendorpel of wisseldorpel genoemd.

Vertinlaag

Vertinnen is hier het met een dunne pleister- of mortellaag bedekken van metselwerk.

* Deze woordenlijst is samengesteld door M. van Dijk en grotendeels gebaseerd op het standaardwerk van E.J. HASLINGHUIS en H. JANSE, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* [Leiden 1973].

De eigenaars van kasteel Terworm vanaf de late Middeleeuwen

E. RAMAKERS

I. De periode Gitsbach [tot 1498]

In het dal van de Geleenbeek lag aan het einde van de Middeleeuwen een groot aantal grote boerderijen. De precieze verhoudingen tussen al die goederen is nog niet goed bekend. Verschillende hoeven zijn in de loop van de tijd blijkbaar gesplitst, met als gevolg dat de mogelijkheid bestaat dat één naam voor meerdere hoeven in gebruik kwam. Opvallend is dat de beek, die we nu kennen als de Geleenbeek, vanaf de Geleenhof tot voorbij Terworm de Gitsbeek of Gitsbach genoemd werd.

Het goed, dat we nu Terworm noemen, was in die tijd bekend als één van de hoeven Gitsbach. Het huidige Terworm en Gitsbach waren Keurkeulse lenen, hetgeen het idee van een splitsing versterkt. Daarnaast werden ook de Struyver, Prickenis en een ander goed bij Ten Eschen 'hoven te Gitsbach' genoemd; dit waren echter Wickraadse lenen.¹

De registratie van deze Keurkeulse lenen is tamelijk problematisch. De bekende lijsten van leenmannen en notities van verheffingen zijn vaak slecht gedateerd, zodat de interpretatie niet eenvoudig wordt.

De eerste vermeldingen van een Gitsbach betreffen het Wickraadse leengoed de Struyver; ze wijzen op een relatie met de familie Van Mulken. Ze zijn voor Terworm van belang vanwege de relatie tussen de families Van Mulken, Van Gitsbach en Van Corten-

bach. In 1381 komt Herman van Mulken [overleden vóór 1 augustus 1389] voor als leenman van Wickrade voor het goed Struyver, dan genoemd: '*de hof zo Gheisbach*'.² Een 'Johan Mulcken van Ghysbach' was van 1391 tot 1396 voor de Duitse Orde commandeur van St. Pietersvoeren; vanaf 1399 huiscommandeur van Nieuwe Biesen. Hij overleed 14 april 1411.³

Het lijkt er op dat er een relatie bestond tussen de familie Van Mulken enerzijds en anderzijds zowel Johan van Gitsbach als Peter van Cortenbach, die na 1411 [in 1415?] met Catharina van Mulken [dochter van Johan van Mulken en Catharina NN] gehuwd was.⁴ In elk geval wordt in 1402 een Peter van Cortenbach vermeld als leenman van 'de hof te Gitsbach met ongeveer ... voren land, nat en droog, en ander toebehorend goed'.⁵ Deze registratie komt later nog enkele malen terug en lijkt dan op het jaar 1419 en 1481 te slaan. Het goed wordt dan de hof te Gitsbach met zijn toebehoren genoemd.⁶ Deze hof, die Gitsbach blijft heten, gaat later via de familie Van Cortenbach andere wegen.

De tweede Keurkeulse hof Gitsbach komt aan een andere familie, die zich naar het huis zelf noemt: Van Gitsbach. Deze had ook [belangrijke] goederen in de buurt van de rivier de Worm [met name in Eygelshoven en Kerkrade], en noemde zich derhalve Gitsbach van der Worm. Deze naam is ver-

volgens overgegaan op de hof, die toen 'Ter Worm' ging heten. Ook deze inschrijvingen in de leenregisters zijn overigens verregaand onduidelijk.

Een inschrijving van 3 februari 1421 is zeer expliciet: Johan van Geisbach [verheft] 'zijn hof te Gitsbach met alle toebehoor, zowel nat als droog, rakende aan de ene zijde de hoeve Eyckholt en aan de andere zijde de hoeve Puth van de familie Cortenbach'.⁷ Een andere inschrijving is weliswaar gedateerd op 15 januari 1419, maar moet gedateerd worden tussen 1421 en 1423.⁸ Zij luidt: 'Johan van Gitsbach, die men noemt van de 'Vuren'; zijn hof te Gitsbach met alle toebehoor'.⁹ Op een lijst van leenmannen, gedateerd 1481, komt deze laatste inschrijving weer terug; nu is wel de bijnaam goed gespeld: 'Van den Worm'¹⁰

Uit het recente bouwhistorische onderzoek is gebleken dat waarschijnlijk in de eerste helft van de vijftiende eeuw het oudste deel van kasteel Terworm, zoals we dat nu kennen, gebouwd is.¹¹

De eigendomsverhoudingen in de tweede helft van de vijftiende eeuw zijn zo mogelijk nog onduidelijker dan die in de eerste helft van die eeuw. De beleningen en vermeldingen roepen meer vragen dan antwoorden op. In 1476 of 1467 zou Johan [Judenkop] van Strijthagen eigenaar van Terworm zijn. Hij had in elk geval, door zijn huwelijk met NN van Ubachsberg [weduwe Grijn], iets te maken met het nabijgelegen Eyckholt.¹² Uit 1478 dateren twee inschrijvingen in het leenregister, die doen vermoeden dat er een juridisch geschil omtrent Terworm bestond. Op 29 maart verhiel Gerard Judenkop genaamd Strijthagen 'den hof zu der Worm mit allen zynen zubehoer'.¹³ Op 1 april werd deze handeling herhaald door Willem van Brochelen¹⁴ voor zichzelf en zijn mede-erfgenamen 'mit namen Hennes Kremer van Lynnich ende Heynrich van Guylich'.¹⁵ Over dit conflict is ons verder niets bekend. Duidelijk is wel dat zowel Judenkop als Brochelen in de verte een relatie met goederen van

de familie Cortenbach hadden, hetzij als buur, hetzij als familielid. Daarna blijft het twintig jaar stil om het kasteel.

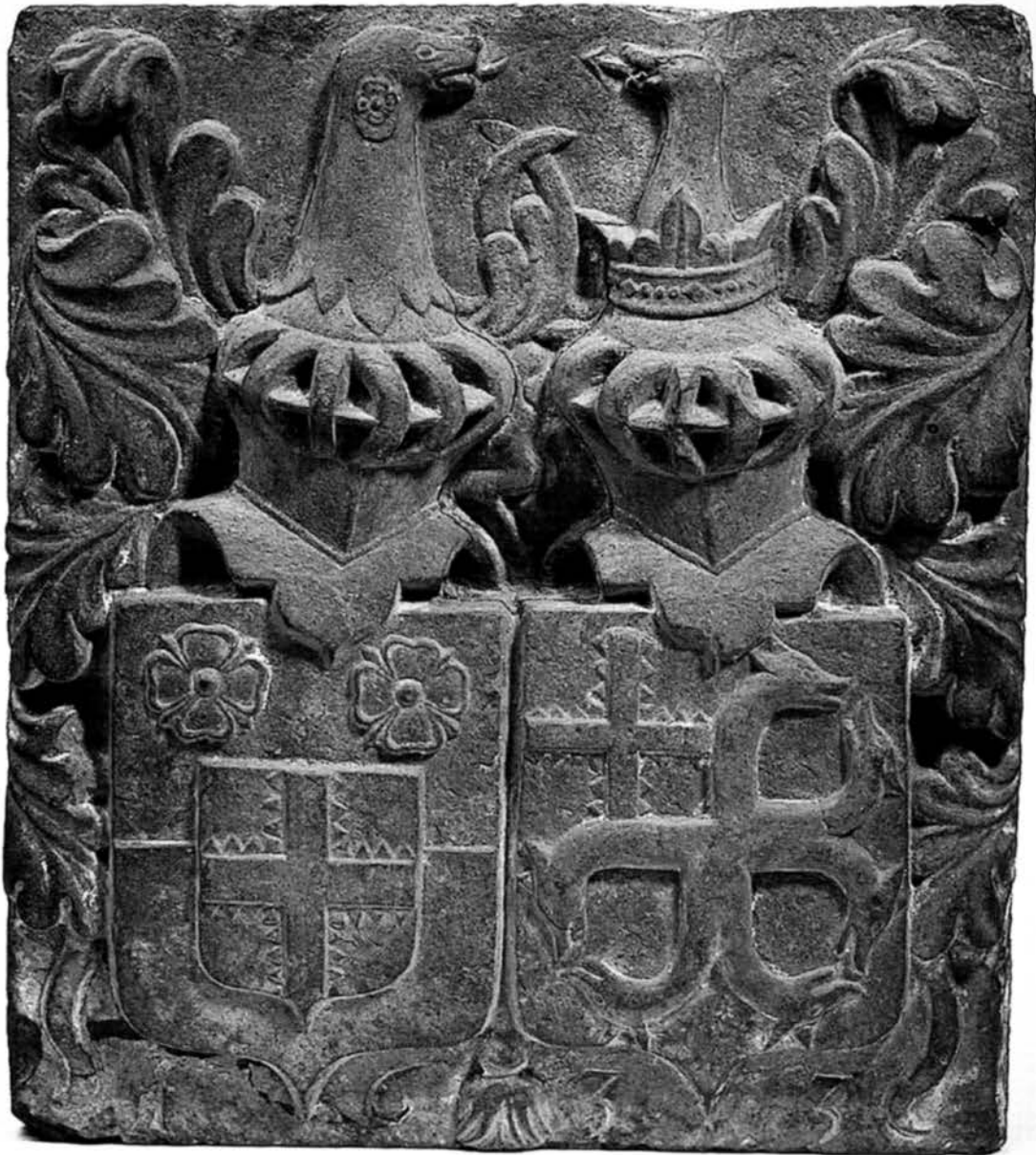
2. De periode Van Paland-Tzyen-Wylre-Hallen [1498-1738]

Pas in 1498 krijgen we weer vaste grond onder de voeten. Op 8 augustus van dat jaar blijkt het huis en de hof Terworm [*'domus et curtis ter Worm'*] in bezit van Dirk van Paland, schout van Heerlen [vermeld tussen 1486 en 1509, † 1512?].¹⁶ Hij was gehuwd met Barbara van den Weyer. Dirk was een bastaardzoon van Diederik van Paland, heer van Wittem en Wildenburg, drossaard van Valkenburg. In 1507 bakende hij met Thomas van Hillensberg van de Driesch¹⁷ de grenzen van hun goederen af, gelegen bij De Driesch, Gitsbach en Terworm.¹⁸ Philip Ruyff van Douvenrade was hierbij getuige.

Dirk had twee dochters.¹⁹ Eén van hen, Anna,²⁰ trouwde met Dirk van der Hallen, een andere met Jan Tzyen, die uit Beek afkomstig was.²¹ Beide schoonzons werden later ook schout van Heerlen, Dirk van 1512 tot voor 1519; Jan in 1537.²² Waarschijnlijk werd de boedel van Dirk van Paland na enige tijd verdeeld; beide dochters en hun erfgenamen kregen rechten op Terworm. Dat leidde ertoe, dat spoedig aandelen van Terworm door de ene erfgenaam aan de andere verkocht konden worden; de omvang van die aandelen is overigens maar zelden duidelijk.

Tzyen

In 1537 bleek de Heerlense schout Jan Tzyen [of Scheyen] een Wickraads leen te bezitten, groot 20 bunder akkerland, horende bij Terworm.²³ In 1539 waren er problemen: op 8 september verhiel Philip Ruyff van Douvenrade de hof en het goed Terworm en de hof te Gitsbach; op 22 november deed Jan Tzyen voor hemzelf en zijn mede-

Deze haardsteen uit 1633 draagt de adellijke wapens van de families Van Wylre [links] en Van Reyerstock. De steen is afkomstig uit kasteel Terworm en bevindt zich nu in de collecties van het Thermenmuseum in Heerlen.

erfgenamen hetzelfde.²⁴ Philip Ruyff kwam in 1505 al voor als getuige. Deze Jan Tzyen was de zoon van de schout van 1537; het is niet bekend wie zijn 'mede-erfgenamen' allemaal waren.

Waarom Ruyff zich kon laten belenen, is evenmin bekend. Mogelijk naar aanleiding van dit geschil verdeelden in 1540 Dirk van Palands kleinkinderen, de families Van der Hallen en Tzyen, zijn erfenis opnieuw, waarbij de Van der Hallens het stokhuis met stokleen, dat wil zeggen het huis Terworm,

ontvingen.²⁵ We zullen nu eerst het aandeel van de familie Tzyen volgen.

Het aandeel van de familie Tzyen aan de erfenis Terworm werd onder drie zoons [Dirk, Johan, Andries] en twee dochters [Barbara, huwt Jacob Morialmé, heer van Itteren; Maria, huwt Simon van Wylre] gedeeld. Op 27 mei 1542 verhief Simon van Wylre, schepen te Aken, als momber voor zijn vrouw Maria Tzyen het leengoed gelegen bij Terworm, met daarbij alle rechten die Andries Tzyen op de boomgaard bij

Terworm had en die Andries hem overgedragen had.²⁶

Dirk Tzyen overleed tussen 1540 en 1544 kinderloos; zijn aandeel viel terug aan de overige erven. Johan verkocht in 1544 zijn deel aan zijn broer Andries;²⁷ kort daarop verkocht Andries zijn aandeel aan zijn zwager Simon van Wylre.

In april 1544 werd Jacob Morialmé als voogd voor zijn vrouw, Barbara Tzyen, voor het Valkenburgse leenhof beleend met het Jan Scheyenleen; kort daarna verkocht het echtpaar zijn aandeel aan Simon van Wylre, die zo het gehele Tzyen-aandeel aan Terworm in handen had.²⁸ Opmerkelijk is dat het exemplaar van de verkoopakte, dat in het archief van Terworm bewaard is gebleven, twintig jaar eerder gedateerd is.²⁹ Het Scheyenleen kwam later aan de Van Wylre's. Waarschijnlijk is dit Scheyenleen een voorloper van de huidige hoeve Overst Terworm.

Van Wylre

Simon van Wylre was rond 1491 geboren als zoon van de Akense schepen Willem van Wylre en zijn tweede echtgenote Eva Holtappel.³⁰ Sedert 1533 komt hij voor als schepen van Aken; twee van zijn broers bekleedden dezelfde positie. In 1558 verklaarde hij van adel te zijn en te leven van zijn inkomsten uit rentes en goederen. In en bij Aken had hij verschillende goederen; hij woonde in de Aldegondisstraat aldaar. Simon huwde twee maal: zijn eerste vrouw, Anna, dochter van Jacob van Lieck, blijkt vroeg gestorven te zijn. Haar overlijden werd in het necrologium van het premonstratenserstift te Heinsberg herdacht. Later huwde hij Maria Tzyen.

Uit zijn eerste huwelijk werden in elk geval twee dochters geboren, Maria en Anna, die in 1537 als [onmondige] opvolgsters van hun oom Jacob van Lieck beleend werden met de hof Ritsart onder Rothem [bij Stockem], een Loons leen. Zij overleden blijkbaar zonder nakomelingen, want in 1611 werd hun

halfbroer Dirk van Wylre met de hof beleend.³¹

Uit het tweede huwelijk werden verschillende kinderen geboren, te weten drie zoons: Willem [kanunnik te Aken], Johan [schepen te Aken] en Dirk [schepen te Aken]. De Van Wylre die Simon van het Scheyenleen geworden is [als voorganger van Johan Willem], is onvermeld.³² Was hij een vierde zoon of is er sprake van een schrijffout in het leenregister? Later, in 1574 werden nog dochters vermeld.³³ Simon overleed op 26 mei 1568, 77 jaar oud. Maria Tzyen overleefde hem enkele jaren; zij komt op 26 januari 1574 nog voor.

Opmerkelijk is dat de familie Van Wylre later het [burgerlijke] huwelijk met Maria Tzyen lijkt te verdonkeremanen. In haar plaats wordt een Maria Bertolf van Belven 'uitgevonden'. Zij komt voor op een kwartierstaat, gemaakt bij gelegenheid van het huwelijk van Johan Willem van Wylre en Joanna Margaretha van Quadt in 1664.³⁴ Zo kwam de adellijke afstamming, die nodig was om de toelating tot de Staten van het land van Valkenburg te verkrijgen, niet in gevaar.

Van der Hallen

Zoals gezegd erfde de familie Van der Hallen [ook geschreven als Hall, van Hallen en varianten] eveneens een deel van Terworm. De gegevens over hun aandeel beginnen later. De kinderen van Dirk van der Hallen en Anna van Paland verdeelden hun aandeel eveneens. Samen hadden ze in 1540 het stokhuis, het hoofdgebouw met het hoofdleen, gekregen. Het betreft de kinderen Johan, Dirk, de priester Anton [kanunnik te Nideggen], Barbara [gehuwd met Lens van Rade] en Itgen [gehuwd met Jan Douven]. Twee andere dochters, Elisabeth en Anna, komen tussen 1516 en 1533 voor als zusters in het klooster 'Dal van Josaphat' te Maastricht;³⁵ in dat eerste jaar schonk Dirk een aanzienlijke jaarpacht aan dat klooster.³⁶

Rouwbord van Antonia Francisca baronessa de Loë Mheer - van Böselager, die op jeugdige leeftijd in 1847 op Terworm overleed. Het bord bevindt zich nu in het Thermenmuseum.

In 1551 werd Johan van der Hallen met Terworm beleend.³⁷ Twee jaar later droeg broer Anton, de kanunnik, stukken van zijn aandeel Terworm over aan zijn broer Johan; Dirk en Barbara van der Hallen en Simon van Wylre bleken toen ook stukken te hebben.³⁸ Johan droeg in datzelfde jaar een jaarlijkse cijns van 2,5 mud rogge Akens en 2,5 Johansdaalder, rustend op zijn huis, hof en andere goederen te Terworm, over aan het echtpaar Hendrik van Zievel en Catharina van den Ellenbampt, te leveren op huis Puth of Meezenbroek.³⁹ In 1559 verkocht

Anton aan Johan de rest, op voorwaarde, dat Antons onwettige zoon Dirk een jaarrente kreeg van 10 Joachimsdaalder.⁴⁰ Enkele weken later werd deze overdracht voor de Keurkeulse mankamer geregistreerd.⁴¹ In 1561 heet Johan 'man van het stokleen, huis en hof van Terworm'.⁴² Johan van der Hallen overlijdt na 1588.

In 1561 liet Johan van der Hallen door de Mankamer een verklaring registreren over het erfrecht: een Keurkeuls leen zal na de dood van de leenman toebehoren aan de oudste wettige zoon van de leenman; dan

volgt een omschrijving van een huis, een stokleen [Terworm]: 'het huis met de vijver waarin het huis staat en met de dam om de vijver'.⁴³ Deze verklaring bleek een zet te zijn in het proces, dat hij tegen zijn broer Dirk voerde. Barbara van der Hallen en haar kinderen bij Lens van Rade speelden daarin ook een rol. Of het huis er toen redelijk bij stond, is nog maar de vraag: er is sprake van een zware brand die het herenhuis vrijwel geheel in de as gelegd moet hebben. De mergelstenen zijn centimeters diep aangetast door het vuur. De brand, die in historische bronnen nog niet is teruggevonden, is waarschijnlijk te dateren in het midden van de zestiende eeuw.⁴⁴ Het tijdstip van de herbouw is niet nauwkeurig bekend: 'ergens in de tweede helft van de 16de eeuw'.⁴⁵ Het is mogelijk dat Johan van der Hallen het herstel nog aangepakt heeft voor hij het huis in 1588 overdroeg aan Willem van Wylre; evengoed is echter denkbaar dat Willem van Wylre deze herbouw is begonnen, omdat hij veel grootsere plannen met Terworm had.

Versplintering

De verdeling van Terworm ging inmiddels steeds verder. Verschillende spleetlenen werden apart verheven, soms onder de naam Terworm, soms onder de naam van een van de eerste verheffers. Zo komen we later het Douvenleen, het Van Hallen-leen en het Van Rade-leen tegen.

Het Douvenleen is genoemd naar Jan Douven, die een spleetleen, groot één bunder, in 1553 verhief.⁴⁶ Douven was echtgenoot van Itgen van der Hallen en rentmeester te Heerlen. Op 8 oktober 1560 verhief Dirk Douven [namens hemzelf, zijn zus en broer, met behoud van tocht voor zijn moeder [= Itgen van der Hallen] en met meer erfgenamen] het leen dat heer Anton van der Hallen zaliger nagelaten had aan Terworm.⁴⁷ In 1567 werd Dirk Douven opnieuw beleend voor de Keurkeulse mankamer met een ander spleetleen van

Terworm, groot 2,5 sillen en gelegen bij de bouwlanden van Terworm naast Simon van Wylre; Dirk gold ook als ophelder [degene die namens zichzelf en anderen de leenverhouding is aangegaan] voor de andere deelhouders aan dit spleetleen.⁴⁸

Het Van Rade-leen is genoemd naar de familie van Rade, die het aandeel van Barbara van der Hallen [overleden na 1585] erfde. In 1562 droeg Johan van der Hallen aan zijn neef Dirk van Rade [zoon van Barbe van der Hallen en haar man Lens van Rade, overleden vóór 1570] vier erfmuud rogge met als onderpand het leen 'then Neschen', dat hij bij een deling met Barbe gekregen had.⁴⁹ Op 13 augustus 1570 laat Dirk van Rade, burger van Maastricht, zich, mede namens zijn moeder, een kopie van de overdracht van 1562 geven.⁵⁰ Hij bleef zo een aandeel aan een hoeve van Terworm houden. Later komen we een dochter van Maria van Rade [waarschijnlijk Dirk van Rade's dochter] en Christoffel Vercken, Johanna [†15-2-1607], tegen, die zich vrouwe van Terworm kon noemen. Haar dochter bij Andries van Buel [ca. 1577-1643], Johanna Maria, huwde 1625 met Willem Clusius, heer van Dommelen, die ook nog rechten op deze hoeve van Terworm blijkt te hebben.⁵¹ Deze rechten bevonden zich rond 1660 nog steeds bij haar. Daarna lijken ze verkocht te zijn aan de Van Wylre's. Het is echter nog steeds niet geheel duidelijk welke hoeve dit betreft.

In 1571 bestaat het gehele complex Terworm uit vier spleetlenen. De kosten van de verheffing worden over de spleten gedeeld.⁵² Rechthebbenden zijn dan de families van Wylre, Van Hallen, Van Rade en Douven. Pas in het derde kwart van de zestiende eeuw verandert deze chaotische situatie in sterke mate.

In 1568 [Bartholomeusdag] verheft Willem van Wylre, kanunnik aan het Akense Maria-stift, [overleden in 1609], mede namens zijn broers Johan en Dirk en zijn zussen 'dat lehen ther Worm geleyghen', zoals zijn vader zaliger Simon van Wylre dat achtergelaten

had. De omschrijving luidt: het huis, hoeve, akkers met alles wat er toe behoort, en dat voor hem zelf en voor zijn broers en zussen als mededelers, echter met recht van eerstgebruik en lijftocht voor hun moeder.⁵³ Willem van Wylre wist de twee grootste delen van Terworm te herenigen. In 1588 ruilde hij met Johan van der Hallen en zijn echtgenote Catharina Coeps verschillende goederen, waarbij Willem het huis Terworm met toebehoren verkreeg.⁵⁴

Toch had Willem van Wylre daarmee nog niet alle aandelen van het Van Hallen-leen in handen. Een broer van Johan van der Hallen, Matthias [schout van Heerlen van 1571 tot 1621] had nakomelingen, die eveneens nog aandelen in bezit hadden. Een kleinzoon, ook Matthias Hall genaamd, bezat rond 1698 nog een stuk.⁵⁵ Daarnaast werden er in 1702 kleinere spleten uit het Van Halle-leen vermeld: Jan Boest [smid op de Wegscheid] bezat 3 sillen en 16 roeden; Catharina Wetzels, weduwe van Jan Boest, 1 sil, 68 roeden; Anna Wetzels, weduwe van Lenart Boest 1 sil, 68 roeden.⁵⁶ Deze delen zijn later niet meer te volgen.

De dochter van de schout Matthijs van Hall, Agnes, bracht delen aan de familie Merkelbach. Agnes Hall was twee maal gehuwd: eerst met de Heerlense schout Hendrik van den Hove [schout in 1635] en na zijn dood met Marcelis Merkelbach. In 1653 droeg zij per testament haar gehele erfenis [inclusief haar aandeel aan Terworm] over aan haar stiefzoon Leonard, Paul en Emund Merkelbach, kinderen van Marcelis uit een eerder huwelijk.⁵⁷ Dit aandeel aan Terworm werd later het Creuwenleen genoemd.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Willem van Wylre het huis grondig heeft gemoderniseerd, toen hij het uiteindelijk van de Van der Hallens verworven had. In elk geval is na de verwoesting in het midden van de 16de eeuw het vakwerkgebouw vervangen door een bakstenen woonhuis met moderne

tussendorpelvensters, trapgevels en schietgaten ter versiering.⁵⁸ De bakstenen gevels werden wit geschilderd met schijnvoegen om het gebruik van mergel te suggereren.⁵⁹

De Akense kanunnik Willem van Wylre kreeg in 1608 van de aartshertogen Albert en Isabella toestemming om vrij per testament over zijn goederen te beschikken, zolang hij ze niet aan een kerkelijke instelling vermaakte.⁶⁰

Na zijn dood in 1609 erfde zijn broer Dirk van Wylre het huis. Dirk was vanaf 1589 schepen van Aken.⁶¹ Hij was tweemaal gehuwd, eerst met Mergen Schorns, later met Maria van Reimerstock. Uit het eerste huwelijk werd in 1606 een dochter Maria geboren, uit het tweede huwelijk kreeg hij twee kinderen: Anna Maria en Hans Willem.

In deze periode is de restauratie van de grote toren van het kasteel te dateren; ook lieten zij enkele ramen in de toren aanbrengen.⁶² Het is mogelijk dat deze verbouwing te dateren is in 1617: er bestaat een tekening van een alliantiewapen Van Wylre-Reymerstock met dat jaartal.⁶³

Dirk van Wylre overleed op 1 juni 1627; zijn weduwe behield het vruchtgebruik van Terworm, terwijl hun zoon Hans Willem Terworm erfde. Het huis wordt bij die gelegenheid omschreven als: 'ons huis te Ter Worm bij Heerlen gelegen, met de bijbehorende hoeve, vijvers, dammen, beemden, weiden, landerijen en alles wat er toe behoort aan rechten'.⁶⁴ Na Dirks overlijden ging de verbouwing verder. Uit 1633 dateert een wapenstein, weer met het alliantiewapen Wylre-Reymerstock.⁶⁵ Enkele jaren later, tussen 1637-1639, was de verbouwing nog in volle gang.

Maria van Reymerstock overleed in of na 1653.⁶⁶ Of zij de voltooiing van al deze werkzaamheden nog beleefd heeft, is onbekend. Pas na haar dood nam Hans Willem het beheer van Terworm daadwerkelijk over. Toch had hij zich in 1643 al laten belenen met een van de spleetlenen van Terworm,

De Heerlense schutterij St. Sebastianus kreeg in 1894 dit vaandel ten geschenke van de 'ouden' baron de Loë. De bejaarde baron en beschermheer wilde dat weten ook.

het Scheyenleen [Tzyenleen].⁶⁷ Op een voorsnog onbekende datum verwierf hij van Johanna Maria van Buel een ander spleetleen, het Dirk-van-Rade-leen, dat uit een hoeve Terworm bestond. Welke hoeve dat betrof, is niet duidelijk.⁶⁸

Hans Willem van Wylre was schepen van Aken van 1650-1686⁶⁹ en huwde pas op vijftigjarige leeftijd, en wel in 1664 met de veel jongere Johanna Margaretha van Quadt.⁷⁰ In Aken woonde hij in het ouderlijk huis aan de Aldegondisstraat. Toch had hij ook functies in het land van Heerlen. Zo trad hij in 1650 op als plaatsvervanger van de stadhouder van de Keurkeulse mankamer [leenhof]. Na de definitieve overgang van Heerlen naar de Republiek [1662] legde hij in 1664, bij zijn

toelating als lid van de ridderschap van de Staatse Staten van Valkenburg, de eed van trouw af aan de Staten-Generaal.⁷¹ Dat hij toen regelmatig in Heerlen verbleef moge blijken uit het feit, dat zijn kinderen, geboren tussen 1665 en 1673, allen in Heerlen gedoopt werden. In 1678 werd hij door de prins van Oranje benoemd als een van de 'regenten' voor het Land van Valkenburg, die het land voorlopig moesten besturen na de Franse bezetting uit de jaren 1672/3-1678.⁷² Een hardplaat met een afbeelding van Sint Joris en het jaartal 1669 wijzen op enige bouw- of onderhoudswerkzaamheden in het huis.⁷³

Hans Willem overleed te Aken op 6 of 7 januari 1686; zijn weduwe overleefde hem

dertig jaar en werd op 11 oktober 1717 begravens, eveneens te Aken.⁷⁴ Uit het huwelijk werden te Terworm vier zoons en twee dochters geboren: Winand Theodoor [gedoopt 25 oktober 1665]; Karel Johanna Catharina [7 oktober 1667]; Frederik Willem [30 september 1668]; Anna Christina [30 januari 1670]; Johan Jacob [13 maart 1672]; Karel Jozef [3 april 1673]. Later werd nog een dochter, Anna Catharina, te Aken geboren [1677]. Anna Catharina's huwelijk met Jenicus de Bellen [1714] bleef blijkbaar kinderloos.⁷⁵

Hans Willem's zoon Wynand Theodoor volgde hem op.⁷⁶ In 1687 verhiel zijn moeder Terworm, omdat Wynand in het buitenland verbleef; zij meldde toen dat 20 bunder van het Jan Scheyenleen onder het leenhof van Valkenburg behoorden. Zij weigerde om het Rade- en Creuwenleen te verheffen, want dat had haar man ook niet gedaan.⁷⁷ Pogingen van Wynand Theodoor van Wylre om in de ridderschap van Staats Valkenburg opgenomen te worden, hadden pas na enkele jaren [1691] succes, omdat hij de benodigde bewijsstukken over zijn afstamming erg traag inleverde.⁷⁸ Sedert 1692 was hij schepen van Aken, hoewel hij niet in die stad geboren was. Daar bekleedde hij in de loop der jaren verschillende bestuursfuncties. In 1696 verhiel Wynand Theodoor het stokleen Terworm voor de Keurkeulse mankamer in Heerlen.⁷⁹

Ook uit een notitie uit 1715 blijkt, dat de verdeeldheid van Terworm nog steeds niet geheel ongedaan was gemaakt.⁸⁰ Er is sprake van vier spleetlenen, die alle voor een bepaald bedrag in de belasting werden aangeslagen. De hoogte van dat bedrag geeft in elk geval een indicatie van de relatieve omvang van elk leen. Genoemd worden: *a.* Terworm [244 gulden]; *b.* Hallen-leen [45 gulden]; *c.* Dirk van Rade-leen [41 gulden] en *d.* Creuwen-leen [32 gulden].⁸¹

Wynand Theodoor van Wylre overleed ongetuigd in Aken op 25 april 1717. Als eigenaar van Terworm en in zijn functies te Aken

volgde zijn broer Karel Joseph hem op. Deze was in 1673 in Heerlen geboren. Hij werd in 1717⁸² en/of in 1725 met Terworm beleend.⁸³ In 1719 legde hij de eed van trouw af aan de Staten-Generaal als lid van de Valkenburgse ridderschap.⁸⁴ In 1720 werd hij schepen te Aken.⁸⁵ Hij overleed te Aken op 1 september 1729.

Zijn opvolger op Terworm was zijn oudere broer Frederik Willem [1668-1738], kanunnik en later deken van het Maria-kapittel te Aken. Nog in 1729 verhiel hij Terworm en Gitsbach (!) voor de Keurkeulse mankamer.⁸⁶ Hij kocht verschillende goederen in de omgeving op. In 1730 begon hij met Gitsbach, gevolgd door 2/3 van de hoeve Ten Driesch.⁸⁷ Ook hij werd lid van de Staten van Valkenburg voor de ridderschap.⁸⁸ Blijkbaar had hij grootse plannen met Terworm. Het ontstaan van het landschapspark Terworm gaat op zijn activiteiten terug. Zou hij de plataan hebben laten planten, die op de grens van de landerijen van Terworm staat?⁸⁹

De kanunnik Frederik Willem van Wylre overleed in 1738. Al in 1725 had hij zowel van keizer Karel VI als van de Raad van Brabant in Den Haag toestemming gekregen om vrij over zijn erfenis te mogen beschikken, op voorwaarde dat hij niets aan de dode hand vermaakte of aan een vijand van de keizer.⁹⁰ Per testament vermaakte hij Terworm, Gitsbach en Ten Driesch met alle toebehoren aan een wel zeer verre neef, Vincent van der Heyden genaamd Belderbusch. Zo eindigde de aanwezigheid van de familie Van Wylre op Terworm.

3: Het tijdperk Belderbusch-Loë [1738-1917]

De nieuwe eigenaar van Terworm werd Vincent Ph.A. van der Heyden genant Belderbusch, heer van Montzen [1690-1771], getuigd in 1717 met M. Clara E. van Westrem [1687-1775].⁹¹ Vincent van der Heyden was

van 1715 tot 1716 schepen van Aken geweest, maar hij had die functie moeten opgeven omdat hij niet in Aken geboren was.⁹²

Hij ging door met de politiek van de Van Wylre's om zoveel mogelijk landerijen in de omgeving van Terworm aan te kopen. Terworm, Gitsbach en delen van Ten Driesch bezat hij al, de rest van Ten Driesch, en 2/3 van Eyckholt kocht hij aan.⁹³ In 1742 kocht hij ook de Geleenhof, zodat hij een groot complex van vrijwel aaneengesloten goederen bezat.⁹⁴ In 1739 verhief hij de eerste drie goederen.⁹⁵ In 1742 verhief hij voor het Valkenburgse leenhof het Jan Scheyenleen dat ook deel uitmaakte van het oude complex.⁹⁶ Waarom hij Terworm in 1743 aan zijn oudste zoon Maximiliaan overdroeg, is onbekend, zeker omdat hij rond 1750 van zijn kasteel Streversdorf naar Terworm verhuisd blijkt te zijn.⁹⁷

Verschillende van deze goederen zijn rond deze tijd verbouwd of anderszins veranderd. Het is zeer waarschijnlijk dat Vincent van der Heyden het interieur van Terworm aan zijn smaak aanpaste, hoewel hiervan amper sporen teruggevonden zijn.⁹⁸ De hoeve Eyckholt was in 1736, kort voor de aankoop, uitgebrand, terwijl het bouwvallige kasteel rond 1750 grotendeels gesloopt werd.⁹⁹

De familie Belderbusch maakte rond het midden van de achttiende eeuw een razendsnelle carrière. Een jongere zoon van Vincent, Caspar Anton [1722-1784], werd in 1749 in de Duitse Orde opgenomen; na een aantal commandeurschappen werd hij in 1762 coadjutor van de landcommandeur van de balije Biesen, in 1766 stadhouder en nog in hetzelfde jaar werd hij landcommandeur.¹⁰⁰ Sedert het midden van de jaren vijftig kreeg hij een steeds invloedrijker positie aan het hof van de Keulse keurvorst; in 1766 werd hij formeel eerste minister. Hij kocht vele goederen in het Rijnland en gold als een van de grote bouwheren aan het Keurkeulse hof. In 1782 werd hij, met zijn familieleden, verheven tot graaf.¹⁰¹ In zijn positie begunstigde hij ook zijn familieleden,

met name de zoons van zijn broer Maximiliaan. Hij overleed in 1784.¹⁰²

Caspar Anton was overigens niet de enige Belderbusch in de Duitse Orde: een jongere broer, Johan [Ernst] Theodoor [†1799] bracht het in 1792 tot landcommandeur van de Tiroomse balije 'An der Etsch und im Gebirge', nadat hij in de Palts een militaire carrière gevolgd had.¹⁰³

Vincent's oudste zoon Maximiliaan [1717-1776] verhief Terworm in 1743 en nog eens in 1773.¹⁰⁴ In 1750 kocht hij het ontbrekende derde deel van Eyckholt.¹⁰⁵ Maximiliaan werd een jaar na de verheffing van Terworm lid van de Staten van het land van Valkenburg.¹⁰⁶ In 1753 en 1756 volgde de aankoop van huis en hof Onderst Douvenrade en van Midden Douvenrade.¹⁰⁷ Onderst Douvenrade werd tussen 1779 en 1782 herbouwd.

Hij huwde in 1748 Johanna A.F. gravin van Satzenhoven [†1759]. Enkele kinderen uit dit huwelijk werden op Terworm geboren [1752-1759].¹⁰⁸ Terworm had zeker in 1755 een hofkapel met eigen kapelaan, Fr. Chr. Oslender [†1781].¹⁰⁹ Deze werd in 1781 opgevolgd door ene Breder. In dat laatste jaar blijkt de rentmeester, ene Mager, ook priester te zijn.

Maximiliaan liet Terworm opnieuw uitbreiden en dat is, gezien de positie en toenemende status van de familie, niet verwonderlijk: ook zij moesten op stand wonen. Maximiliaan kocht, blijkbaar met steun van zijn broer, ook in het Rijnland vele goederen.¹¹⁰

Maximiliaan had verschillende kinderen. Zijn zoon Clemens [1754-1821] volgde een kerkelijke loopbaan: hij ontving in 1780 de lagere wijdingen.¹¹¹ In 1781 woonde hij als kanunnik van het Akense Munsterstift op Terworm. De pastoor van Heerlen vermeldde 'dat hij niet geheel over zijn geestesvermogens beschikt, maar dat hij toch de H. Mis kan bijwonen'. Later bracht hij het tot kanunnik te Paderborn, Hildesheim en Speyer en proost te Aken, dus met zijn verstandelijke vermogens moet het wel meegevallen zijn.¹¹²

Het vermoedelijk oudste deel [16de eeuw] van hoeve De Driesch oftewel Drieshof. Deze hof was eertijds een zelfstandig adellijk huis, maar kwam eeuwen geleden al in handen van de bezitters van Terworm.

De jongste zoon, Anton [1758-1820] erfde in 1784 vrijwel het gehele vermogen van zijn oom Caspar Anton.¹¹³ Aan het Keurkeulse hof trad hij amper op de voorgrond; in de Franse tijd bekleedde hij een aantal bestuursfuncties, waaronder die van burgemeester van Bonn. Daarnaast is hij vooral bekend door zijn huwelijk in 1802 met Babette Koch, een jeugdvriendin van Ludwig van Beethoven. Deze relatie is tekenend voor de culturele belangstelling, die de hele familie Belderbusch aan de dag legde.¹¹⁴

De opvolger van Maximilaan van Belderbusch was evenwel zijn oudste zoon, Karel Leopold, graaf [sedert 1782] van der Heyden genant Belderbusch [1749-1826]. Deze was in 1749 op Terworm geboren. Hij verhuisde naar Terworm, Gitsbach, Ten Driesch en Eyckholt in 1777, na de dood van zijn vader.¹¹⁵ In 1781 verhuisde hij naar Jan Scheyenleen voor het leenhof van Valkenburg.¹¹⁶ De Geleenhof

werd in 1796-1797 vergroot en van zijn monumentale front richting Valkenburgerweg voorzien.¹¹⁷

Karel van Belderbusch kreeg ook door bemiddeling van zijn oom Caspar Anton al jong functies aan het Keulse hof.¹¹⁸ Toch werd de relatie met de oom steeds meer gespannen, zodat Karel in 1779 Keulen moest verlaten; officieel werd hij gezant te Parijs. Toen hij na de dood van zijn oom zijn positie in Keulen niet kon handhaven, trok hij zich in 1785 als ambteloos burger in Parijs terug.¹¹⁹ Zijn huwelijk [1772] met Maria Francisca Ullner von Dieburg bleef kinderloos; feitelijk leefde hij sedert 1779 gescheiden van haar.

Tijdens de Franse revolutie verliet hij Frankrijk, maar toen het Staatse Heerlen met Terworm in 1795 door Frankrijk geannexeerd was en ingelijfd in het Departement Nedermaas, zocht hij zijn heil weer in Parijs.

Desondanks keerde hij herhaaldelijk naar Terworm terug. In 1800 richtte hij er voor zijn hond een grafmonumentje midden in de slotvijver op.¹²⁰ Hij liet het huis in 1803-1811 herstellen.

In 1802 werd hij benoemd tot prefect van het departement Oise, in welke functie hij opviel door vooruitstrevendheid en verlichtheid. In 1810 werd hij senator voor het departement Roer; Napoleon benoemde hem tot graaf. Na 1815 bekleedde hij geen functies meer; hij woonde 's zomers op Terworm of in het Rijnland [kasteel Miel] en 's winters in Parijs. Zijn opvliegend karakter behield hij tot op hoge leeftijd; daarnaast gold hij als literatuurliefebber. Zelf schreef hij enkele werken, die hij anoniem publiceerde. Zijn secretaris was M. Cudell.¹²¹ Belderbusch overleed in 1826 zonder testament te Parijs.¹²²

Erfgenamen van zijn grote vermogen werden de nakomelingen van zijn broer en zusters.¹²³ Hun aantal nam snel toe.¹²⁴ Twee van hen waren in 1820 met elkaar getrouwd: de dochter Josephine [1805-1834] van zijn broer Anton en haar neef Karel, baron von Böselager [†1857], zoon van Karel Leopold's zus Augusta en van Frederik Josef baron von Böselager.¹²⁵ In 1840 werd Karel von Böselagers dochter Antoinette alleen eigenaar: haar vader kocht de andere erven bij een openbare verkoop uit.¹²⁶ In eerste instantie werden de verschillende delen van het complex aan individuele aspirant-kopers toegewezen, daarna kocht Böselager het geheel voor een hogere prijs. Het overzicht van de aspirant-kopers levert een aardig beeld op:

Lot 1: Onderst Douvenrade: Jan Willem Lintjens, burgemeester van Heerlen, voor 18.500 gulden; Lot 2: Hoeve De Driesch: Peter Stassen, rentenier te Eschweiler, voor 34.500 gulden; Lot 3: Hoeve Geleen: Henri Sanders, notaris te Heerlen, voor 52.500 gulden; Lot 4: Hoeve Nieuw Eyckholt: Henri Kallen, landbouwer te Lutterade, voor 18.300 gulden; Lot 5: Graanmolen van Eyckholt:

Willem Zurhelle, burgemeester van Aken, voor 14.600 gulden;¹²⁷ Lot 6: Hoeve Overst Terworm: Alexander Savelberg, gemeenteraadslid en herbergier te Heerlen, voor 54.800 gulden; Lot 7: Hoeve Gitsbach: Libert L.M. de Villers de Pit, eigenaar van kasteel Oost te Schin op Geul, voor 46.600 gulden; Lot 8: Kasteel en hoeve Terworm: Gustaaf Gorissen, advocaat te Aken, 37.100 gulden; Lot 9: Enkele landerijen: Frans M.A. Coenegracht, rentenier te Meerssen, voor zijn moeder Anne Judith Kerens, voor 5.100 gulden. Uiteindelijk kocht Böselager het geheel voor 319.000 gulden, beduidend meer dan de 282.000 gulden die de individuele kopers geboden hadden.

Bij gelegenheid van deze verkoop werd een overzicht gemaakt van de belangrijkste reparaties, die aan Terworm uitgevoerd moesten worden. Het was een deprimerende lijst: de fundering moest hersteld, de kelder gestut, het dak gerepareerd, de brug naar de hoeve verbeterd, de ramen gerepareerd, het behang was versleten en een aantal kamers moest 'uitgemest' worden. Ook de hoeve Terworm en andere goederen verkeerden in een deplorabele staat.¹²⁸ Dat uitmesten van de kamers gebeurde op een grote openbare verkoop van 'mobilia', die in maart 1841 gehouden werd.¹²⁹ Deze goederen waren blijkbaar buiten de aankoop van het onroerend goed door Belderbusch, eind 1840 gehouden. De rentmeester Talbot kocht een aantal delen voor de nieuwe eigenaars terug.

Enkele andere zaken zijn een vermelding waard. Willem graaf de Marchant et d'Ansembourg van kasteel Amstenrade kocht twee 'tableaux chinois' voor 3 gulden; zijn vader Jean Baptiste twee kleine kanonnen [52 gulden]; Talbot kocht in totaal vier kleine kanonnen voor samen 124 gulden. Tevens kocht hij de inventaris van de slotkapel; twee bibliotheken [lees: boekenkasten; 3 gulden 30]; een biljart [70,50 gulden]; tien veren bedden en zeven matrassen. De totaalopbrengst van de roerende inhoud

van het kasteel met boerderij bedroeg tien-duizend gulden.

Na 1840/41 woonde Karel von Böselager 's zomers op Terworm, 's winters verbleef hij liever in Bonn.¹³⁰ Zijn dochter Antoinette [1827-1847] was de nieuwe eigenaresse.¹³¹ Haar vader liet vanaf 1842 waterboringen naar artesische putten uitvoeren, de meeste vlakbij de hoeve Geleenhof.¹³² Dit wijst in elk geval op een grote betrokkenheid bij het complex. Het water uit deze putten werd voor verschillende doeleinden gebruikt: enerzijds om de Eyckholter molen van extra water te voorzien, anderzijds voor de bevloeiing van te droge gronden in het beekdal en bovendien voor de vulling van de slotgracht en de gracht om de rococo-tuin. De bronnen hebben een kleine zestig jaar gefunctioneerd. Rond 1900 droogden ze op.

Antoinette huwde in 1846 te Bonn met Otto Napoleon, baron de Loë-Imstenraedt [1821-1897]; het huwelijk werd ingezegend door de aartsbisschop van Keulen, Jozef von Geissel.¹³³ In de zomer van 1847 liet Otto een overzicht maken van de meest dringende reparaties aan het kasteel. Blijkbaar was er sedert 1840 wel het een en ander gebeurd, maar de toestand van huis en hoeve was verre van vlekkeloos. De fundering in breuksteen was nu tamelijk goed; het leien dak was slecht; deuren en vensters [met hardstenen omlijstingen] zijn tamelijk goed, de vloeren variëren van goed tot oud en versleten; de brug naar de tuin [van mergel en baksteen, met hardstenen ornamenten, een ijzeren hek en geasfalteerd] was nog gloednieuw. De staat van de hoeve was niet bijster goed.¹³⁴ De oranjerie had scheuren in de fundering en in het muurwerk, verder was de toestand tamelijk goed, op het leien dak na, dat 'middelmatic' genoemd wordt.¹³⁵

Antoinette von Böselager overleed plotseling ten gevolge van een 'Nervenschlag' op 12 oktober 1847 op Terworm; zij bleef kinderloos. Zij werd bijgezet in een grafkapel die op het 'nieuwe' kerkhof van Heerlen aan de Akerstraat gebouwd werd.¹³⁶ Otto erfde

na de dood van zijn vrouw en zijn schoonvader Terworm. Waarschijnlijk woonde hij er echter zelden; als burgemeester van Mheer [1852-1863, 1876-1882] moet hij op zijn kasteel daar gewoond hebben.

Een beeld van het uiterlijk van het kasteel geeft een schilderij van Terworm.¹³⁷ Het witgeschilderde kasteel had nog een tentdak en een [mogelijk ronde] toren. Het hele gebouw was wit geschilderd. Het uiterlijk van de brug naar de tuin wijst in elk geval op een datum na 1843, het jaar dat de brug in die vorm is aangelegd.¹³⁸

Otto Napoleon huwde later [1854] Johanna gravin Wolff Metternich [1836-1864]. Uit dit huwelijk zijn te Mheer twee zoons, Frans [*1857] en Levin [*1861], geboren. Rond 1860 is de plattegrond van Terworm te dateren van de Belgische architect Eug. Flanneau.¹³⁹ Deze architect was vooral in jaren 1860 en 1870 in Brussel actief.¹⁴⁰ Opvallend aan deze plattegronden zijn de afwijkende raamindelingen van de zuidgevel, de afwijkende plaatsing van de trappen en de aanwezigheid van een slaapkamer, gelegen naast het 'cabinet de toilette de Madame' op de begane grond. De kasteeltoren lijkt al achthoekig. De reden voor deze indeling is onbekend; het lijkt erop, dat Madame Loë-Wolff Metternich moeite had met trappenlopen, maar dat is historisch nog niet aangetoond. Evenmin is duidelijk waarom de hele uitbreiding niet door is gegaan. Heeft het vroege overlijden van haar er iets mee te maken? Wel heeft het echtpaar een steen met beider wapens in de gevel laten aanbrengen.¹⁴¹ Ook het tuinontwerp van L. Fuchs uit 1862 werd niet uitgevoerd.¹⁴² Of het de bedoeling was de ruïnes van de kastelen Eyckholt en Douvenrade als romantisch element in deze tuin te integreren, blijkt niet, omdat het ontwerp van Fuchs juist op deze plaats beschadigd is.¹⁴³ Wel kocht Otto de Loë rond 1870 Overst Douvenrade, zodat hij het gehele complex in handen had.¹⁴⁴

De oudste zoon van Otto Napoleon, Frans

Luchtfoto van kasteel Terworm op een zomerse dag in 1972. De vele auto's linksboven zijn van de bezoekers van het zwembad.

[1857-1938] kreeg bij zijn huwelijk in 1883 met Maria, barones von Loë [1860-1902] Terworm en St. Pietersvoeren. De vijf kinderen uit dit huwelijk zijn allemaal op Terworm geboren.¹⁴⁵ Otto Napoleon bleef betrokken bij zijn Heerlense goederen: nog in 1894 schonk hij in zijn hoedanigheid als beschermheer aan de schutterij St. Sebastianus Heerlen een nieuw vaandel.¹⁴⁶

In 1890/1891 liet het echtpaar Loë-Loë Terworm grondig aanpassen.¹⁴⁷ Het hele kasteel kreeg een nieuwe indeling en een nieuw uiterlijk. Opmerkelijk is, dat nog steeds rekening werd gehouden met een uitbreiding aan de noordzijde. De indeling heeft een aantal anomalieën, die alleen verklaard kunnen worden door aan te nemen, dat het huis niet zijn definitieve omvang heeft. De noordgevel werd niet van een eigentijdse beklamping voorzien en er werd een aantal doorgangen voorlopig dichtgezet. De toren kreeg bij deze gelegenheid zijn achthoekig uiterlijk. Boven de ingang aan de tuinzijde

werd het alliantiewapen van het paar aangebracht: tweemaal het wapen De Loë. De hoeve werd na de restauratie aan de noordzijde ingekort, terwijl de verbinding tussen de zuid- en de westvleugel van de hoeve gesloopt werd.¹⁴⁸ Ook in deze periode werd nog aan de landschapstuin gewerkt: de Douvenraderallee kreeg een beplanting met bruine beuken, die echter snel door eiken vervangen moest worden.¹⁴⁹

In december 1900 verliet de familie Terworm en verhuisde ze naar Keulen.¹⁵⁰

4. Het tijdperk Oranje-Nassaumijnen / Van der Valk [1917-heden]

Vanaf april 1902 werd het kasteel verhuurd aan de Staatsmijnen, die het als kantoor gebruikten. Voor directeur H.J.E. Wenckebach was echter duidelijk dat dit geen goede locatie was: het lag te ver van het centrum [en het station] van Heerlen, de verbinding

dingsweg was niet goed en de post werd er slechts éénmaal per dag bezorgd.¹⁵¹ Wenckebach vertrok dan ook al na enkele maanden naar Heerlen-centrum.

Daarna verhuurde de familie De Loë Terworm aan de Belgische adellijke familie De Fürstenberg van kasteel Obsinnich.¹⁵² Op 23 oktober 1904 werd er een zoon Maximiliaan geboren. Deze werd in 1931 tot priester gewijd; in 1949 werd hij titulair aartsbisschop en in 1967 kardinaal. Hij was geruime tijd prefect van de Congregatie voor de Oosterse Kerken en grootmeester van de ridderorde van het H. Graf van Jeruzalem. Hij overleed 22 september 1988.¹⁵³

Vanaf 1917 verbrak de familie De Lo definitief haar banden met Terworm. De enige zoon van Frans, Maximiliaan, overleed op het slagveld bij Verdun [10 oktober 1917]; in datzelfde jaar werd Terworm verkocht aan de Oranje-Nassaumijnen [de 'Maatschappij tot exploitatie van Limburgsche steenkolenmijnen']. De mijnen waren inmiddels met de eigenaar in conflict geraakt over claims van mijnschade.¹⁵⁴ In 1918 verkocht de familie de grafkapel op het kerkhof aan de gemeente.¹⁵⁵ In 1922 verkocht de baron het archief van Terworm aan het Rijk, waarna het in het Rijksarchief in Limburg ondergebracht werd.¹⁵⁶

Het kasteel en de hoeven werden steeds meer als dienstwoning gebruikt. De familie Knols woonde er als jachtopziener en boswachter.¹⁵⁷ Kort na de Tweede Wereldoor-

log nam de Limburgse schilder Harry Koolen [1904-1985] zijn intrek op het kasteel. Eerst woonde hij er alleen, later met zijn tweede echtgenote Bep Mous en hun kinderen. Hij bleef tot zijn dood in 1985 de hoofdbewoner van het kasteel.¹⁵⁸ Ook de tekenaar Ru de Vries woonde geruime tijd op Terworm.¹⁵⁹

Het onderhoud van kasteel en tuinen liet te wensen over. De verschillende bewoners noopten tot nieuwe indelingen en ruimtelijke oplossingen. De formele tuin verdween al spoedig, evenals de oranjerie. De waterhuishouding veranderde: de omgrachting van de tuin werd vervangen door een afvoer dwars door de tuin. Een van de vijvers diende tussen 1920 en 1985 als zwembad. Een waterzuiveringsinstallatie vormt nog steeds een grote ingreep in het landschap.¹⁶⁰ Plannen om het gehele landgoed om te bouwen tot een pretpark voor een Amerikaans bedrijf stuitte op zeer grote bezwaren en gingen niet door.

In 1988 werd het gekocht door F.J. van der Valk ten behoeve van het Van der Valk-concern. Na lang zoeken en onderhandelen werd uiteindelijk een restauratieplan opgesteld, dat het hele complex een functie geeft als hotel-restaurant. De restauratie van de gebouwen is inmiddels voltooid; de aanpak van de tuinen begint op korte termijn, onder supervisie van de gemeente Heerlen.

Noten:

1. Heerlen kende in de late Middeleeuwen twee grote complexen van leengoederen: het Keurkeulse en het Wickraadse. Keurkeulse leengoederen waren goederen die van de aartsbisschop van Keulen in leen waren verkregen, Wickraadse leengoederen van de heren van het dorp, kasteel en heerlijkheid Wickrath onder Mönchen-Gladbach. Beide complexen dateren uit de tijd dat de graven van Are-Hochstaden heren van Heerlen waren [12e-13e eeuw].

2. L. VAN HOMMERICH EN F. WELTERS, *Gedenkboek*

Voerendaal [Voerendaal 1949], 60.

3. M. VAN DER BYCKEN, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen [1220-1809]', in: *Leden van de Duitse Orde in de balije Biesen* [Bilzen 1994], 99.

4. Johan van Mulken was Luiks schepen van Maastricht; hij zegelde in 1410 met wapen, gefaasd van acht stukken, beladen met een naar rechts gewende valk. Naar: P. DOPPLER, 'Schepenbrieven van het kapittel van O.L.Vrouw', in: *PSHAL* 61 [1935], 153 [nr. 235: 21-2-1410]. De naam van zijn echtgenote:

P. DOPPLER, 'Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht', in: *PSHAL* 41 [1905], 118 [nr. 1274; 20-7-1427]. Het is de familie Van Mulken, die ook Vaeshartelt bezat; J. VAN DEN BOOGAARD, *Kasteel Vaeshartelt* [Maastricht 1995], 9, geeft als huwelijksjaar 1415. H.M. SCHLEICHER [ed.], *Ernst von Oidtman und seine genealogisch-heraldische Sammlung in der Universitätsbibliothek zu Köln*, 17 delen [Keulen 1992-1999], IV, Mappe 266: Cortenbach, 162, geeft als ouders: Johan van Mulken en Henriette van Gulpen.

5. Het citaat: 'den hof zu Geitzbach mit .. vohren landts me off myn in nassen und trugen und mit allenn anderen zubehör' naar H. HOEBERECHTS-ROEBROECK, 'De Keurkeulse mankamer te Heerlen 1401-1428 [Lijst van leenmannen en verheffingen]', in: *Limburgse Leeuw* 6 [1957/58], 109, naar: RA Limburg, LvO 6402 [origineel niet beschikbaar]. Het aantal voren land is niet ingevuld. De datum is 12 juli 1402.

6. 15 januari 1419: RA Limburg, LvO 6403, 3; RA Limburg, LvO 6404, fol. IV. Hij komt voor samen met Johan van Gitsbach van der Worm. Onder het jaar 1481 wordt deze oude inschrijving, zij het met kleine afwijkingen, weer herhaald: RA Limburg, LvO 6403, 34; niet in RA Limburg, LvO 6404. Ook hier samen met Johan van Gitsbach van der Worm.

7. Het citaat: 'seine hof zu Geisbach mit allen seine zubehör in nassen und druggen namende auf einer seiten neben den hof der Eicholt auf der ander seiten neben Puth heuff von Cortenbach', naar: HOEBERECHTS-ROEBROECK, 115.

8. De datum van deze lijst ligt na 1421, omdat Johan van Gitsbach, die pas in 1421 beleend is, voorkomt als leenman; ze moet afgesloten zijn voor 1423, omdat Johan Hoen van Voerendaal, die in 1423 dood is, nog vermeld wordt. Vgl. J.M. VAN DE VENNE, 'Dorp, heerlijkheid en markiezaat Hoensbroek', in: J.M. VAN DE VENNE e.a., *Geschiedenis van Hoensbroek* [Hoensbroek 1967], 34-35.

9. Het citaat: 'Johan van Geysbach den men heyt van den Vuren synen hove zu Geisbach mit allen synen zubehoere', naar: RA Limburg, LvO 6403 [verheffingen 1419-1482], 2; vergelijk het afschrift in RA Limburg, LvO 6404, fol. IV, waar de bijnaam van Jan van Gitsbach gespeld wordt als 'Ouem'. De bijnaam zal wel gelezen moeten worden als 'Worm'.

10. RA Limburg, LvO 6403, 31; RA Limburg, LvO 6404, fol. 10V laat de toevoeging 'den men noempt Van den Worm' weg.

11. A. VIJERS, 'Steen voor steen', in: *Fluisterend gruis. Van kasteelheer tot gastheer* [z.p. 1999], 13-15, en A. VIJERS, *Kasteel Terworm. Open Monumentendag Heerlen 1998* [Heerlen 1998].

12. 1476 naar: CHR. QUIX, *Die Reichsgrafen von Schaesberg zu Kerpen und Lommersum* [...] [Aken 1841], 24; hij geeft als bron: 'Lehnsbücher'. 1467: naar W. MARRES EN J.J.F.W. VAN AGT, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, V [Zuid-Limburg], eerste stuk ['s-Gravenhage 1962], 263. Niet gevonden in RA Limburg, LvO 6403. Naar RA Limburg, LvO 6402 [niet beschikbaar].

13. RA Limburg, LvO 6403, 25: Judenkop is later, doch waarschijnlijk nog door dezelfde schrijver, ingevuld op een lege plaats in de tekst. RA Limburg, LvO 6404, fol. 9r geeft als bijnaam in plaats van Judenkop: 'Moen'. Ook Van de Venne, 145, geeft de naam 'Moen', naar een register in Keurkeulse mankamer te Düsseldorf.

14. Willem van Brochelen of Brachelen was een zoon van Godart en Catharina van Cortenbach, zelf een dochter van Peter van Cortenbachs broer Goswin.

15. RA Limburg, LvO 6403, 26. De naam van de eerste mededeler is moeilijk leesbaar, o.m. vanwege een afkorting. De kopie [RA Limburg, LvO 6404, fol. 9v] leest hier 'Hennes Kremer', hetgeen mogelijk is. Voor de plaatsaanduiding 'van Lynnich' leest de kopie: 'beyde Henrich'!

16. Over hem: H.W.J. DOHMEN, 'Heerlense schouten. I. Diederik van Palant', in: *LvH* 12 [1962] 73-75.

17. Over hem: H.W.J. DOHMEN, 'De Geleenhof te Heerlen', in: *Msg* 79 [1960], kol.14-15. Blijkens de tekst van de akte was hij eveneens een bastaard.

18. 6 maart 1507: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 37, fol. 16-17. Vergelijk Dohmen, 'Schouten I', 74.

19. Over hun echtgenotes en hun nakomelingen: H.W.J. DOHMEN, 'Heerlense schouten. II. Diederik van der Hallen. Bijdrage tot de geschiedenis van het kasteel Terworm', in: *LvH* 12 [1962] 101-107. Dohmen kent de namen van de dochters niet.

20. P. DOPPLER, 'Het klooster 'Dal van Josaphat' of 'De Beyart', te Maastricht', in: *Msg* 16 [1894], 61.

21. De naam wordt ook gespeld Tzijen, Sijen of Scheijen.

22. Vergelijk ook P. PETERS, 'De bestuurders van Heerlen', in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg 1896-1936* [Heerlen 1936], 193.

23. RA Limburg, LvO 741, fol. 42v.; J. HABETS, 'De leenen van Valkenburg, II', in: *PSHAL* 22 [1885], 226. Het leen is naar hem 'Jan Scheyenleen' genoemd.

24. Alleen gezien in: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 138; vergelijk Van de Venne, 146, die alleen Terworm noemt.

25. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 37, fol. 9-10.

- 26.** RA Limburg, archief Terworm, inv.nr. 138. Andries had blijkbaar onder meer recht op de boomgaard van Terworm. L. VON COELS VON DER BRÜGGHEN, 'Die Aachener Schöffen', in: ZAGV 50 [1928], 265, noemt een belening precies tien jaar later [zonder bron]. Waarschijnlijk betreft het dezelfde handeling en heeft Von Coels zich in de datum vergist.
- 27.** RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 37, fol. 22.
- 28.** RA Limburg, LvO 741, fol.42 v.; HABETS, 'Leenen, II', 226.
- 29.** Naar: RA Limburg, archief Terworm, oorkonden, nr. 21 [originele oorkonde, datum: 17-4-1524]; vergelijk idem, nr. 22 [afschrift op papier, datum: 27-4-1524], P. DOPPLER, 'Charters, afkomstig van het kasteel Terworm, Regestenlijst', in: *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven* [VROA] 45 [1922], II, 707-708. Werd hier gewerkt aan de verduistering van de Tzyen-afstamming?
- 30.** Over hem: COELS, 'Schöffen von Aachen', 262-264 en 551-552 [zegel].
- 31.** R. NIJSSEN, 'Register der heerlijkheden en groote leenen der edele leensael van Curingen. Tekstuitgave van een Loons leenregister', in: *Het oude land van Loon* 45 [1990], 188. De belening van Dirk van Wylre is opmerkelijk, daar hij niet van Van Lieck afstamt. Kreeg hij het goed per testament of was het huwelijk Wylre-Tzyen inmiddels uit het zicht verdwenen?
- 32.** RA Limburg, LvO 741, fol .42 v. HABETS, 'Leenen, II', 226.
- 33.** OIDTMAN, bd. 17, Mappe 1317: Wylre, 126-127.
- 34.** Vergelijk de stamboom bij Oidtman, bd. 17, Mappe 1317: Wylre, 126 en 128. De kwartierstaat bevindt zich volgens Oidtman in het 'Archiv Heimerzheim'.
- 35.** DOPPLER, Klooster Beyart, 61. Doppler vermeldt daar dat Barbara met 'Jan Doesen' getrouwd zou zijn; hij moet hier Barbara en Itgen met elkaar verwarren.
- 36.** DOPPLER, 'Klooster Beyart', 58.
- 37.** RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 138 [1-3-1551].
- 38.** RA Limburg, LvO 6406, fol. 42r, 13 juni 1553: overdracht voor de Keurkeulse mankamer [getuige o.a. Simon van Wylre, schepenen te Aken] aan Anton van der Hallen, priester en kanunnik te Nideggen, door zijn broer Johan van het 'erffs splysse ayss deme stock lehen zer Worm'. Het betreft verschillende stukken:
a. 'eyn stuck erffs genant dat heytgen' met als reingenoten o.a. Johan van der Hallen, Simon van Wylre;
b. een beemd [0,5 bunder groot] met reingenoten Simon van Wylre en Barbe van der Hallen [zijn zuster];
c. een akker [0,5 bunder], gelegen naast 'Barbe vurs. husonge'; reingenoot aan de andere zijde Dirk van der Hallen;
d. een bunder akker, gelegen naast Simon van Wylre en Dirk van der Hallen.
Heer Anton van Hove [verschrijving voor Van der Hallen, want Johan van der Hallen is zijn broer!] nam deze stukken aan volgens gewoonte van het leenhof en had ze wederom voor het leenhof overgedragen aan zijn broer Johan als bij wijze van erfenis. Johan werd er vervolgens mee beleend.
- 39.** 13 juni 1553: RA Limburg, LvO 6406, fol. 42 v.
- 40.** Overdracht op 26 juli 1559. Naar brief van C. Hoffsummer aan E.von Oidtmann, Huis Boisdorf 5-2-1933, in: OIDTMAN, bd. 7, Mappe 550: Hall [Montebroich genant von der Hallen], 466, naar gegevens van Rijksarchief in Limburg.
- 41.** RA Limburg, LvO 6407, fol. 4v, 12-8-1559.
- 42.** DOHMEN, 'Schouten van Heerlen', 102, naar: A. HEUSCH, 'Lehnsregister der kurkölnischen Mannkammer zu Heerlen [1561?]', in: ZAGV 7 [1885], 305.
- 43.** RA Limburg, LvO 6407, fol.27v. Gepubliceerd: W. Goossens, 'Een verklaring van de Keurkeulsche mankamer te Heerlen over het erven van een stokleen, 1561', in: *Msg* 53 [1933], 1-2. Vergelijk DOHMEN, 'Schouten van Heerlen', 102. De omschrijving van het huis luidt: 'dat selve huess mytthen wyer daer dat huess in gebuwet stayt myt eyn roer dams om den wyer'.
- 44.** VIERSSEN, 'Steen voor steen', 16. De brand zou te dateren zijn aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog [1568-1648], maar hij wordt niet gemeld in de aantekeningen van Peter Vijgen over oorlogshandelingen in de jaren 1542-1589: J. J. JONGEN, 'Aantekeningen over Heerlen uit de jaren 1542-89', in: *LvH* 6 [1956] 1-4, 32-34, 45-49. M. van Dijk heeft het jaar 1542 gesuggereerd; zie de bijdrage van A. Viersen, noot 4.
- 45.** VIERSSEN, 'Steen voor steen', 17-20.
- 46.** RA Limburg, LvO 6406, fol.43 v.
- 47.** RA Limburg, LvO 6407, fol. 16r.: 8 oktober 1560.
- 48.** RA Limburg, LvO 6407, fol.82 r.: 15 juni 1567.
- 49.** RA Limburg, LvO 6407, fol.33v-34r, 8 augustus 1562.
- 50.** RA Limburg, LvO 6407, fol.104v., 13 augustus 1570.
- 51.** Gegevens van M. van Heyst, waarvoor veel dank. Naar een dossier in GA Maastricht, archief Brabants hooggerecht van Maastricht, inv.nr. 6113, waar zich

onder meer een kopie van de akte van huwelijksvoorwaarden bevindt van Willem Clusius en Johanna Maria van Buel, gedateerd 17-1-1625. In deze akte is sprake van de hof in Heerlen, genoemd Terworm, afkomstig van Johanna Maria's moeder Johanna Vercken. Een ander afschrift, met kleine afwijkingen: RA Limburg, archief kasteel Borgharen, inv.nr. 821.

52. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 38.

53. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr.138: *'als huess, hoff, ackerlanden mijt alles we daer zue aenghorich ijst undat for eme selvest und mijt for sijne broeders und susters als sijne mijtgedlonghen ouch beheltlijchen sijner moder eersten gebruchs eren leiffdoch'*.

54. RA Limburg, archief Terworm, charter 42 [24-4-1588]; DOPPLER, 'Charters', 720-721; VAN DE VENNE, Terworm, 146-147; DOHMEN, 'Schouten van Heerlen', 103-104. Vergelijk OIDTMAN, bd.7, Mappe 550: Hall, 466.

55. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 58: verzoek aan Mathias Hall om te verheffen, 1698. Grond te Terworm van de familie Van Hall was enkele decennia tevoren nog belast met een jaarrente ten laste van het St. Anna-altaar in de Pancratiuskerk te Heerlen: LINDELAUF, 'Douvenrade', in: *LvH* 6 [1956], 53.

56. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 42.

57. In 1635 [schikking 15 maart 1635] had het echtpaar Van den Hove-Van Hall een conflict met Maria van Reimerstok over enkele eiken in een boomgaard bij Terworm; een uittreksel uit het testament is gedateerd 26 februari 1653. Beide stukken in: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 270. Vriendelijke mededeling A. Patelski.

58. VIERSSEN, 'Steen voor steen', 15, vermeldt deze vakwerkconstructie niet. Wel: VIERSSEN, Kasteel Terworm, onpagineerd.

59. VIERSSEN, 'Steen voor steen', 17; VIERSSEN, Kasteel Terworm, onpagineerd.

60. RA Limburg, archief Terworm, oorkonde 49 [3 september 1608], naar: DOPPLER, 'Charters', 724-725.

61. Schepen van Aken 1598-1627: COELS, 'Schöffen', 341-343, 560, 562 [zegel].

62. VIERSSEN, 'Steen voor steen', 20; eerder [Viersen, Kasteel Terworm, onpagineerd] verdeelde hij de bouwfases iets anders.

63. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 288. Vergelijk VAN DE VENNE, 'Terworm', 147.

64. Citaat: *'unser haus zur Worm bei Herll gelegen samt dessen zugehörigen hove, weijeren, demme, benden, weijden, ländereijen und allen anderen seinen*

appertinentien, ahn- und zubehoer, recht und gerechtigheijten', naar: DOHMEN, 'Schouten', 104, naar: RA Limburg, archief Terworm [akte van 1 augustus 1627]. De akte is nog niet teruggevonden in het archief.

65. Origineel: Thermenmuseum Heerlen. Afbeelding: N. BOS en P. BOSELIE, 'Twintig eeuwen Mijnstreek, de bewoners van oostelijk Zuid-Limburg en hun adel', in: *Ach Lieve Tijd* [Mijnstreek] afl. 8, Zwolle 1994, 175.

66. Zij leefde nog op 23 februari 1653: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr.270 [akte van 26 februari 1653].

67. RA Limburg, LvO 741, f.42 v; HABETS, 'Leenen, II', 226.

68. De pachtcontracten van de familie Van Wylre [RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 47: pachtcontracten betreffende de periode 1572-1744] hebben betrekking op de hoeve voor het kasteel.

69. COELS, 'Schöffen', 398-399, 566-567 [zegel].

70. Verklaring van pastoor M. Renckens van Heerlen over de drie roepen en het huwelijk, 14 januari 1664: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 276.

71. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 276: resolutie van de Staten-Generaal over de toelating als lid van de eerste stand, 21-7-1664; vergelijk COELS, 'Schöffen', 398; VAN DE VENNE, 'Terworm', 148.

72. Benoeming: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr.276, 10 november 1678.

73. MARRES EN VAN AGT, 264; VAN DE VENNE, 'Terworm', 149.

74. COELS, 'Schöffen', 398-399 met nadere gegevens.

75. OIDTMAN, bd.17, Mappe 1317: Wylre, 127.

76. Schepen van Aken 1692-1717: COELS, 434-435, 570, 573 [zegel].

77. RA Limburg, LvO 6409, fol. 59 r-v [26-2-1687]; ook: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr.38. COELS, 'Schöffen', 435. Toch staat Hans Willem van Wylre in een register van de Keurkeulse mankamer te boek als leendrager van de lenen Terworm, Dirk Rade en Jacob Creuwen: RA Limburg, LvO 6409, fol. 59 r.

78. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 276; COELS, 'Schöffen', 435; VAN DE VENNE, 'Terworm', 149-150.

79. RA Limburg, LvO 6409, fol.59 r [29 mei 1696]. RA Limburg, archief Terworm akten, inv.nr. 38 [29 mei 1696]. COELS, 'Schöffen', 435, geeft 19 mei 1696.

80. RAL, archief Terworm, akten, inv.nr. 42: taxen op Terworm 1715-1743. Hier blijkt ook dat [een deel van] het Creuwenleen in 1702 nog van de familie van Leonard Merkelbach is, dat Wylre ophelder is [van alle spleten samen?] en dat het Creuwenleen 1/6 van

het geheel is.

81. Een vergelijkbare verhouding vinden we terug in een notitie in RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 31, getekend door Belderbusch, Terworm 22 maart 1754.

82. RA Limburg, LvO 6409, fol. 59v-60r [14-9-1717]; RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 38 [notitie met data].

83. COELS, 469, naar: VAN DE VENNE, 'Terworm', 150.

84. Over zijn toelating in de Staten: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 276.

85. Schepen van Aken 1720-1729: Coels, 469, 574, 577 [zegel].

86. RA Limburg, LvO 6409, f.60r-v: 10 december 1729; RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr.38 [notitie met data]. De verheffing van Gitsbach kort voor de verkoop is opmerkelijk.

87. Verheffing 15 september 1731 in: RA Limburg, LvO 6409, fol. 55v-56r.

88. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 276.

89. Vergelijk J. HENDRIKS en A. WERKER, *Bomen in Limburg* [Maastricht z.j. [1977]], 14-15. Daar wordt gesuggereerd dat Wynand Theodoor de boom geplant zou hebben. Deze plataan staat nog steeds. Anders: M. VAN DIJK, *Monumentaal Groen ... in Heerlen* [Uitgave Commissie Open Monumentendag Heerlen, 1999].

90. RA Limburg, archief Terworm, oorkonden 61 [12 maart 1725, van Karel VI] en 62 [4 april 1725, van de Raad en het Leenhof van Brabant en Overmaas te 's Gravenhage], naar: Doppler, 'Charters', 731-732.

91. Hun rouwborden in de grafkapel op het R.K. kerkhof te Heerlen: J. BELONJE, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit kerken der provincie Limburg, in: *PSHAL* 96-97 [1960-1961], 97. Een foto van haar rouwbord: K. JANSEN-ROMPEN en R. BRAAD, Twintig eeuwen Mijnstreek, de bewoners van oostelijk Zuid-Limburg en hun vertier, in: *Ach Lieve Tijd Mijnstreek* afl. 15 [Zwolle 1994], 187. Beide rouwborden afgebeeld: DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 40 en 41.

92. COELS, 450-452, 572, 575 [zegel].

93. W. LINDELAUF, 'Het kasteel Eyckholt', in: *LvH* 4[1954], 5 en 56. Vincent Philip verhuwde Terworm, Gitsbach en De Driesch op 26 januari 1739; Eyckholt op 30 januari 1740: RA Limburg, LvO 6409, fol. 54 r-v; 56 r; 60 r-v.

94. DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 39.

95. Data: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 38 [notitie]; COELS, 451; DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 40.

96. COELS, 451, naar: HABETS, 'Leenen, II', 498 en 514.

Data ook: Dohmen, 'Geleenhof', kol. 40-41.

97. E. RAMAKERS, 'De tuin van Terworm: Frans en Engels', in: *LvH* 47 [1997], 73, naar: [x. Janne d'Othée], *Le chateau de Streversdorp et ses anciens seigneurs. Les comtes de Belderbusch* [Verviers 1955], 73-74, 114-115.

98. VIERSEN, 'Steen voor steen', 25.

99. LINDELAUF, 'Eyckholt', 87-88. Na de brand van 1736 werd een nieuwe hoeve, Nieuw Eyckholt, een stukje verderop gebouwd. Het kasteel diende als schuur.

100. Over zijn carrière binnen de orde: J. MERTENS, *Van page tot landcommandeur. Opleiding, intrede en promotie in de Duitse Orde, en militaire loopbaan van de ridders van de balije Biesen in 18de eeuw* [Bilzen 1998], passim. Daarin [p. 167] een afbeelding van zijn zestien kwartieren. Zie ook p. 29 voor nadere gegevens betreffende deze landcommandeur.

101. Over zijn Keurkeulse activiteiten vooral: M. BRAUBACH, 'Der Minister Belderbusch und seine Neffen', in: *Kurköln. Gestalten und Ereignisse aus zwei Jahrhunderten rheinischer Geschichte* [Münster 1949], 335-364.

102. Over problemen als gevolg van zijn erfenis met veel gegevens over zijn bouwactiviteiten te Miel twee artikelen onder de verzameltitel 'Wiedergutmachungsprozeß': W.D. PENNING, 'Späte Genugtuung oder zeitbegünstigste Vorteilsuche'. Ein 'Wiedergutmachungsprozeß' nach dem Tode des kurkölnischen Ersten Minister Caspar Anton von Belderbusch im Jahre 1784'; en: idem, 'Der kurkölnische Minister Caspar Anton von Belderbusch und sein Mieler Rentmeister Wilhelm Heinrich Langell. Zum 'Wiedergutmachungsprozeß' von 1784', in: *Rheinische Heimatpflege* 33 [1996], 194-206, 288-300.

103. MERTENS, *Van page tot landcommandeur*, 22; Braubach, 'Minister', 364-365.

104. RA Limburg, LvO 6409, fol.60 r-v: verheffing van Terworm door Maximiliaan op 8-6-1743 als erfgenaam van Frederik Willem van Wylre [!]. Beide data worden genoemd op een notitie in: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 38. Dohmen, 'Geleenhof', kol. 41, geeft alleen het jaar 1773.

105. DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 41.

106. COELS, 'Schöffen', 451-452.

107. MARRÉS en VAN AGT, 259, naar: W. LINDELAUF, 'Het goed Douvenrade onder Heerlen', in: *LvH* 6 [1956], 59, 74. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr.106 geeft als jaar: 1746. Ook: DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 40-41.

108. P. DOPPLER, 'Familie van der Heyden-de Belderbusch', in: *Msg* 42 [1922], 86-87.

109. L. VAN HOMMERIC, 'Een huiskapel op kasteel Terworm', in: *LvH* 4 [1954], 8-9; DOPPLER, 'Familie', 86.

110. BRAUBACH, 'Minister', 365-366.

111. J. JANSSEN en F.W. LOHMANN, *Der Weltklerus in den Kölner Erzbistums-protokollen. Ein Necrologium Coloniense 1661-1825* [z.p. 1935-1936, reprint München 1983], kol. 610.

112. Het oordeel van pastoor A. Morees bij VAN HOMMERIC, 'Huiskapel', 8-9. In het Latijn luidt de tekst: [de baron] 'qui sensus non habet omnino integros et sacrum tamen audire potest.' Zijn doopinschrijving: DOPPLER, 'Familie', 86; Over hem ook: BRAUBACH, 'Minister', 366-367; OIDTMAN, Mappe 63, 582.

113. Over hem: BRAUBACH, 'Minister', 387-398.

114. M. BRAUBACH, *Eine Jugendfreundin Beethovens. Babette Koch-Belderbusch und ihr Kreis* [Bonn 1948].

115. DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 42. Over deze erfenis ontstonden problemen met Caspar Anton: BRAUBACH, 'Minister', 369.

116. HABETS, 'Leenen, II', 226. Habets noemt hem abusievelijk al graaf.

117. MARRES en VAN AGT, 259-262. Het archief van kasteel Terworm biedt in deze nadere gegevens. Over de Geleenhof met exacte data: DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 42.

118. Over hem: BRAUBACH, 'Minister', 367-387; portret tegenover 353.

119. Hij was van augustus 1784 tot januari 1785 president van de Hofraad: PENNING, 'Wiedergutmachungsprozeß', 198.

120. VAN DE VENNE, 'Terworm', 152-153.

121. Over hem: F.X. SCHOBEN, 'Martin Cudell, 1773-1845', in: *LvH* 30 [1980], 25-39, 64-73 en 96-106, vooral 28-36; J.T.J. JAMAR, 'De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940', in: *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg* [Maastricht 1986], 112-115.

122. Zie voor het volgende: RAMAKERS, 'Tuin', 73-78.

123. Zijn omvangrijke bibliotheek werd in Parijs geveild: BRAUBACH, 'Der Minister', 386-387; J.J. THONISSEN, in: *Biographie nationale de Belgique*, dl.2 [Brussel 1868], kol. 117: 'une fortune immobilière de près de deux millions de francs'.

124. RAMAKERS, 'Tuin'; ook, met extra gegevens: DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 42-43. Een overzicht van de eigenaars begin 1841 [van het onverdeelde deel van de erfenis, namelijk de roerende goederen van kasteel Terworm]: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 50, notariële akte van de verkoop van de mobilia van Terworm voor notaris Willems, maart

1841.

125. Naar OIDTMAN, bd.1, Mappe 63: Von der Heyden gt. Belderbusch, 583. BRAUBACH, 'Minister', 398: keizerin Josephine de Beauharnais was haar peettante. BOSELIE, 'Artesische putten', 392, noemt haar Adolfine.

126. In afwijking van RAMAKERS, 'Tuin': DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 43, met verwijzing naar: GA Heerlen, notaris J.W.Willems, 21-12-1840, nr.141 [minuut]. De voorwaarden van de verkoop werden vastgesteld op 12-10-1840, de omschrijving van de te verkopen goederen op 13-10-1840; beide werden vastgelegd in notariële akten voor dezelfde notaris [nrs. 117 en 118; minuten].

127. Zurhelle liet de molen wel bij het kadaster als zijn eigendom registreren: P.W.E.A. VAN BUSSEL, *De molens van Limburg* [Eindhoven 1991], 261.

128. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 52.

129. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 50.

130. BOSELIE, 'Artesische putten', 394.

131. Foto van haar rouwbord: JANSSEN-ROMPEN en BRAAD, 187; DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 45.

132. BOSELIE, 'Artesische putten', 394.

133. Blijkens mededeling op haar overlijdensprentje: OIDTMAN, bd.9, Mappe 748: Loë, 705. Een exemplaar van dit prentje bevindt zich ook in de collectie bidprentjes van het Rijksarchief Limburg.

134. VIERSSEN, 'Steen voor steen', 42, vermeldt veranderingen na 1840 en een vernieuwing van de noordvleugel rond 1850.

135. RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 63.

136. Tekening en begroting: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 52. Vergelijk J.T.J. JAMAR, 'Kapellen te Heerlen', in: *LvH* 25 [1975], 33-35.

137. Afgedrukt op de omslag van *LvH* 47 [1997], afl. 3; VIERSSEN, 'Steen voor steen', 27.

138. Ongedateerd bestek: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr. 52; tekening van de nu bestaande toestand, blijkbaar behorend bij dat bestek: RA Limburg, kaartencollectie, inv.nr.314-4, gedateerd 14 mei 1843, getekend door F.M. Plum.

139. Twee tekeningen: RA Limburg, kaartencollectie, inv.nr. 314-3, blad I en II. Blad I is gepubliceerd in: JANSSEN-ROMPEN en BRAAD, 187, echter met een onjuiste datering [rond 1891]. Beide bladen: VIERSSEN, 'Steen voor steen', 29.

140. Vergelijk *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel. Inventaris van het cultuurbezit in België; architectuur*, deel Brussel, 3 banden, [Luik 1989-1994], deel 1A [9, 45]; deel 1C [98, 470]. Een O. Flanneau was actief tussen 1900 en 1926: idem, deel 1B [34, 194-198, 239, 430]; deel 1C [8, 409, 457].

- 141.** VIERSSEN, 'Steen voor steen', 29-31.
- 142.** RAMAKERS, 'Tuin', 75-76.
- 143.** Vergelijk M.J. KUIPERS-VERBUIJS, 'Melancholie en Vanitas'. De ruïne in de landschapstuinen', in: *Ruïnes in Nederland* onder redactie van A.G. Schulte [Zwolle-Zeist 1997], 62-71, met literatuur.
- 144.** LINDELAUF, 'Douvenrade', 75.
- 145.** Nederland's Adelsboek 87 [1998], 444-445. De kinderen zijn geboren tussen 1885 en 1896.
- 146.** Afbeelding: BOS-BOSELIE, 192; de redevoering: RA Limburg, archief Terworm, akten, inv.nr.70.
- 147.** VIERSSEN, 'Steen voor steen', 32-35. Voor de beklamping van de toren zijn verschillende dateringen voorgesteld. Viersen concludeert nu echter op goede gronden, dat deze uit 1890 dateert.
- 148.** VIERSSEN, 'Steen voor steen', 42-43. De datering van deze wijzigingen is niet geheel zeker: het moet tussen 1890 en 1914 zijn.
- 149.** LINDELAUF, 'Douvenrade', 77.
- 150.** DOHMEN, 'Geleenhof', kol. 44, geeft, dat de familie op 6 december 1900 naar Keulen vertrok [bron: bevolkingsregister Heerlen].
- 151.** Over Wenckebach op Terworm: W. VELTHEM, 'Kasteel Terworm gemarkeerd in de omgeving', in: *Fluisterend gruis*, p.52-56.
- 152.** Over de verhuur: Werkgroep monumenten en geschiedenis, Handleiding rondgang kasteel Terworm, in: *Oehoe* jg. 2, afl. 2 [1984], 7.
- 153.** O. COOMANS DE BRACHÈNE, *État présent de la noblesse Belge* [z.p. 1988], 396; *Annuario pontificio per l'anno 1988*, p.45*.
- 154.** VIERSSEN, 'Steen voor steen', 35.
- 155.** JAMAR, 'Kapellen', 35.
- 156.** P. DOPPLER, 'Het Rijksarchief in Limburg', in: *VROA* 45 [1922], bd.2, 688 en 692-693.
- 157.** Naar: L.D., 'Herinneringen aan Terworm in de oorlog', in: *Oehoe*, jg. 2 nr. 2 [1984], 4-6.
- 158.** M. DICKHAUT en M. BEKS, *Hedendaagsche Limburgsche Kunst. Haags Gemeentemuseum 1937. Retrospectie & reconstructie 1999* [Maastricht 1999], 139-140.
- 159.** VELTHEM, 'Kasteel Terworm', 70.
- 160.** Hierover: *Ach Lieve Tijd* Mijnstreek, 361. De badmeester kreeg een dienstwoning in de hoeve.

'Das große Wettrennen zu Terworm'

Een cross-country paardenrace in Heerlen anno 1862

M. VAN DIJK

In de *Limburger Courier* van 16 augustus 1862 wist de redacteur van deze Heerlense courant – uitgegeven door de boekhandelaar, drukker en binder Karl Weyerhorst – te melden dat de baron Otto Napoleon De Loë-Imstenraedt in de eerste dagen van september een paardenrace op Terworm zou organiseren. De datum bleek niet geheel te kloppen, maar de zeer bijzondere gebeurtenis bleek wel degelijk doorgang te vinden. Dankzij de voor- en nabeschouwingen in de courant is een goed beeld van de race, de deelnemers, de gasten en de festiviteiten bewaard gebleven. Hier volgt dan ook het verslag van een in deze streek ongeëvenaard aristocratisch festijn, waar heel Heerlen en omgeving voor uitliep.

In de courant van 19 augustus 1862 weet de redacteur nadere bijzonderheden te melden. De exacte datum van het spektakel is maandag 22 september. Dat lijkt een wat vreemde dag, maar is dat niet. Binnen de toenmalige maatschappelijke verhoudingen was het ondenkbaar dat dergelijke wereldse evenementen op een zondag, de dag des Heren, zouden worden gehouden. Ook de beoogde aanvang van de wedstrijd was nu bekend: 13.00 uur. En over de deelnemers en het parcours: *'Das große Wettrennen zu Terworm [...] wird ein Fest von besonderen glanz sein und ausgeführt von dem ersten Adel der Rheingegend und Belgiens [...]. So weit wir vernommen, wird das Terrain der Ter-Wurm'schen Güter des Hrn. Baron de Loë-Mheer dazu bestimmt sein; namentlich soll der Anfang in der Gegend der Wiese von Boumans sein; von da über alle Graben und Hecken, die Güter Drieschen, Douvenrade, Geleen, über den Geleenbach durch die Benden auf die Anhöhe des Heidchen, von*

dort ins Feld von Obersten-Worm hinter Gitzbach hinunter, von da durch Gitzbachs-weide über Gräben, Hecken und Weg, bis wieder auf Boumans weide oder das Schloß Terworm. – Mancher Waghalsprung ist in diesem Zirkel von den Rennern zu machen.' De redacteur eindigde met de verzuchting: *'Für diese Gegend ist es etwas nie Gesehenes und wollen hoffen, daß der Haupttag, Montag den 22., von gutem Wetter begünstigt werde.'* Dat hoopte zeker ook ene H. Souren, die in de *Limburger Courier* van diezelfde dag aankondigde dat hij vanaf 's morgens 08.00 uur in de velden bij landgoed Terworm een buffet zou uitbaten. De Heerlenaren waren alvast vriendelijk uitgenodigd.

De wedstrijd

En het wérd een prachtige dag. In de vroege maandagochtend kwamen vanaf een uur of 07.00 van alle kanten vreemdelingen Heerlen binnen. Ook de nodige equipages

van de uitgenodigde adellijke gasten werden in Heerlen gesignaleerd, op weg naar Terworm. In Heerlen werd het lekker druk, en tegen het middaguur was het zo vol als men zelden in het dorp had gezien. De gasten uit België, Pruisen en Limburg bleven binnenkomen.

Tegen 13.00 uur trok het gros van de bezoekers naar het landgoed Terworm. De meesten zochten een plaatsje in de 'Geleener Bend', omdat daar een vijftal interessante sprongen waren te zien. Daar stond dan ook een groot en bont gezelschap bijeen. Het wachten duurde lang. Aan de verder op het parcours staande toeschouwers was te zien en te horen dat de deelnemers er aan kwamen, en toen ging het allemaal zeer snel. Daar kwamen de vier adellijke combattanten aangeraasd, over de 'Geleener Hecke' springend.

Op kop lag een voskleurig paard, eigendom van de graaf von Fürstenberg en bereden door de prins de Ligne. Majestieus vloog hij over de ter plaatse opgestuwde Geleenbeek, die daar zo'n achttien voet, een dikke zes meter, breed was. Een tweede

sprong, over een met water gevulde gracht, was eveneens een peuleschil. Na de koploper kwamen twee paarden met een achterstand van zo'n 150 passen. Het eerste, een bruin paard, was eigendom van de hertog van Nassau en werd bereden door de baron von Breidbach. Daar net achter een grijs paard, eigendom van de graaf von Metternich en bereden door de graaf von Westphalen. Beide paarden sprongen tegelijkertijd over de Geleenbeek. Mooi, maar niet zo overtuigend als de koploper, de prins De Ligne en zijn vos. Als laatste volgde een donkerbruin paard, eveneens eigendom van de graaf von Fürstenberg en bereden door de baron von Fürstenberg. De sprong over de verbrede Geleenbeek was voor deze combinatie teveel; zij belandden in het water. Later bleek dat de baron von Fürstenberg eerder in de braaklanden een kwalijke val had gemaakt bij een sprong over een hindernis. Hierbij had het paard een flinke blessure opgelopen.

Wat verderop in de 'Geleener Bend' trachtte de prins de Ligne over een droge gracht te springen, maar ook hij kwam met zijn paard

Ich beehre mich, dem geehrten Publikum ergebenst anzuzeigen, daß ich am Montag den 22ten September, bei dem Feste zu Terworm ein Buffet in dem Felde aufgestellt habe. Anfang 8 Uhr Morgens. Für gute Getränke ist bestens gesorgt, wozu ergebenst einladet

H. Souren.

ten val. De prins had zich bezeerd en het duurde even voor hij weer op zijn paard zat. De baron von Breidbach en de graaf von Westphalen hadden de prins inmiddels ingehaald en voorbij gestoken. Voor baron De Fürstenberg liep ook de tweede sprong over de Geleenbeek slecht af en nadat hij weer opgekrabbeld was, verliet hij met zijn gehavende paard de ongelijke strijd en gaf op.

De prins De Ligne lag nu zo'n 60 passen achter op zijn beide concurrenten. Over het 'heidchen' snelden de edellieden nu over hekken en grachten tot achter de hoeve Gitsbach. De prins had een spectaculaire inhaalrace voltooid. Bij één van de laatste hindernissen kwamen baron von Breidbach en zijn paard ten val en waren zij uitgeschakeld voor de zege. De beslissing van de spannende race viel bij de laatste hindernis. Beide paarden gingen vrijwel gelijk over de oexer. Maar het paard van Von Westphalen raakte de oexer waardoor het hout losraakte en... tussen de benen van het paard van de prins belandde, die daardoor wederom ten val kwam. De graaf kwam nu onbedreigd als eerste over de finish, waar 'Reiter und Pferd mit Jubel empfangen und unter Hurrah und Freudetönen gekrönt wurden.'

En de prijs mocht er zijn. Die bestond uit een massief zilveren hert met een waarde van 1200 Nederlandse guldens, in die tijd een groot bedrag. Daarbovenop hadden 18 adellijke gasten een bedrag van ieder 10 'Friedrichsd'ors' als prijs ingezameld. Er werd ook gefluisterd dat de adellijke gasten op grote schaal weddenschappen op de uitslag hadden afgesloten.

De hoofdprijs was ter beschikking gesteld door de echtgenote van baron De Loë, Johanna Wolff-Metternich, 'vrouwe' van Terworm. Het zal voor haar zeker een genoegen zijn geweest om het zilveren hert uit te reiken aan de graaf von Metternich, de eigenaar van het winnende paard en de vader van de barones.

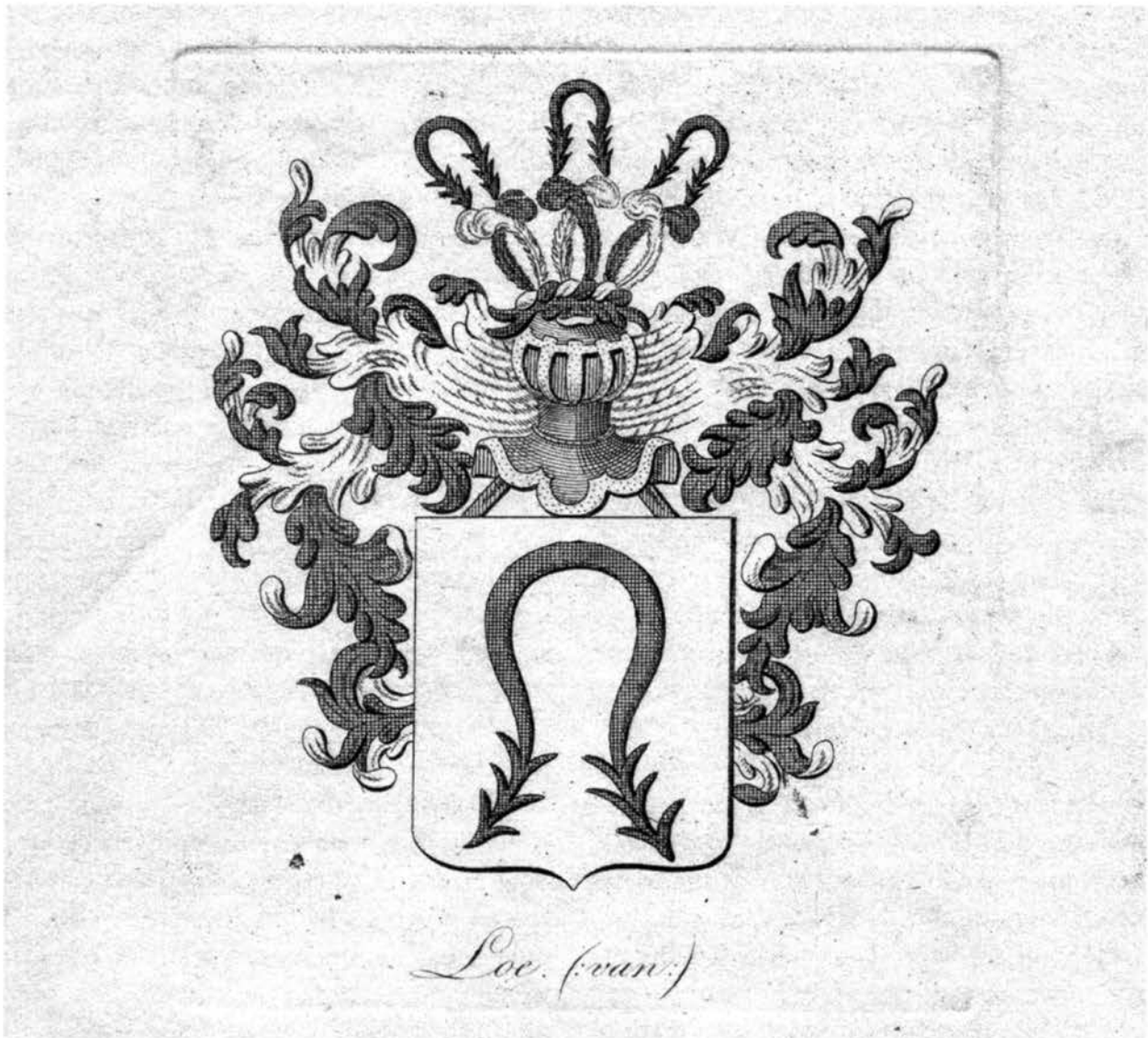
De deelnemers en de gasten

De redacteur wist als een echte *society-watcher* ook wat bijzonderheden over de adellijke jockeys en de overige gasten te vermelden. Alle ruiters droegen een witte rijbroek, een roodzijden pet en een rood vest. De prins de Ligne droeg daar een roodzijden jacquet met gele strepen over, de graaf von Westphalen een blauwzijden jacquet met witte strepen en zowel de baron von Breidbach als de baron von Fürstenberg een roodzijden jasje.

Wie waren de eigenaren van de paarden en de ruiters? Omdat nadere biografische gegevens en zelfs initialen ontbreken, is deze vraag moeilijk te beantwoorden. Toch meen ik voor enkele betrokkenen een verantwoorde gooi te kunnen doen. We maken hierbij gebruik van het gegeven dat de edellieden uit het Rijnland en uit België kwamen en, naar we mogen aannemen, voor een deel familie was van de adellijke bezitters van Terworm.

We hebben al gezien dat de graaf von Metternich de eigenaar was van het winnende paard. Deze graaf was Levin W.A.W.M.H. graaf Wolff-Metternich zur Gracht, de vader van Johanna Wolff-Metternich, de tweede echtgenote van Otto Napoleon baron de Loë-Imstenraedt, heer van Mheer, Terworm en Pietersvoeren, de organisator van de paardenrace.¹

De graaf von Fürstenberg bracht twee paarden in de strijd, één bereden door de prins de Ligne en één door de baron von Fürstenberg. Ik vermoed dat de graaf von Fürstenberg de nog jonge Gisbert Egon graaf von Fürstenberg-Stammheim was, op dat moment 26 jaar jong en bezig aan zijn wittebroodsweken met zijn kersverse echtgenote, de gravin von Auersperg. De ruiter, baron de Fürstenberg, zou wel eens zijn jongere broertje Klemens Egon geweest kunnen zijn. Deze Fürstenberg zou zich later vestigen op kasteel Obsinnig in België. Hun grootmoeder was een barones von Boeselager. Kle-

Negentiende-eeuwse ets van het wapen [1816] van de familie De Loë. In zilver een driemaal geweerhaakte zwarte kram, de opening naar beneden. Een aanzierende helm; wrong en dekkleden: zwart, gevoerd van zilver; helmteken: drie paar struisveren, elk paar overtopt met een kram van het schild, de veren telkens uitgebogen en de linker de rechter bovenaan kruisend, de beide buitenste paren zwart en zilver, het middelste paar zilver en zwart.

133

mens' zoon Adolf [1870-1950] zou in 1903 kasteel Terworm huren en er in 1904 zijn jongste zoon Maximiliaan ter wereld zien komen.² Tégen het ruiterschap van Klemens Egon spreekt wellicht zijn jeugdige leeftijd: hij was ten tijde van de race 16 jaar. Anderzijds blijkt uit het wedstrijdverslag ook dat de baron von Fürstenberg waarschijnlijk geen volleerd ruiter was: hij raakte al snel achterop en moest halverwege opgeven.

De genoemde prins de Ligne is mogelijk een zoon geweest van Eugène, prince de Ligne, d'Amblise en d'Épernay [1804-1880].

Het betreft dan ofwel Henri [1824-1871], uit Eugène's eerste huwelijk met Mélanie de Watteville de Conflans [1803-1833], ofwel Charles [1837-?], uit Eugène's derde huwelijk met Hedwig prinses Lubominska [1815-1895].³ Ik heb voor Henri of Charles gekozen omdat hun leeftijd het goed mogelijk maakte dat zij als ervaren ruiter zijn opgetreden.

Een baron von Breidbach die goed in aanmerking zou kunnen komen voor een optreden op landgoed Terworm, heb ik niet kunnen traceren. Ik gok op Wilhelm Hermann von Breidbach [1818-1866], die in

dienst was van de hertog van Nassau [eigenaar van het paard], of diens jongere broer Friedrich von Breidbach [1822-1896], onder meer kamerheer en opperstalmeester van de groothertog van Luxemburg en ereridder van de Duitse Orde.

Voor wat betreft de graaf von Westphalen zet ik mijn geld op Friedrich Joseph graaf von Westphalen zu Fürstenberg [1830-1900], geboren in Münster en onder meer ereridder van de Duitse Orde.⁴

Na de enerverende race begon het feest op Terworm pas echt. Alle ongeveer 80 adellijke heren die op het feest aanwezig waren, traden vervolgens met hun partners aan voor een 'Grand-Diner'. Rond een uur of 22.00 uur begon het bal, waarbij ook de vier dappere ruiters 'trotz der argen Anstrengung des Reitens' op de dansvloer verschenen.

Terecht vroeg de redacteur van de *Limburger Courier* zich af waarom er slecht vier ruiters aan de cross-country hadden meegedaan, terwijl er toch zo veel heren aanwezig waren. Zijn antwoord luidde als volgt: oorspronkelijk hadden 18 combat-tanten ingeschreven. Toen echter 's morgens rond een uur of 11.00 de prins de Ligne verscheen en zich ook inschreef, trokken maar liefst 15 heren zich terug, maar lieten wel hun inzet staan. Hun reden van opzeggen was dat de prins de Ligne een zeer ervaren ruiter was en dat tegen hem niet te concurreren viel.

Nawoord

De courant wist te melden dat meer dan 9.000 toeschouwers op het evenement waren afgekomen, die in groepen verspreid langs het parcours de race hadden gevolgd. 9.000 toeschouwers, dat betekent dat behalve Heerlen ook alle dorpen in de omgeving zo'n beetje waren leeggelopen. Terecht merkte de redacteur dan ook op dat dit hippisch gebeuren een voor deze contreien uniek gebeuren was. Paardenrennen waren in het negentiende-eeuwse Nederland weinig

populair.⁵ Ook mocht het fokken van warm- of volbloeden, de lichtere typen ren- en sportpaarden, zich hier ten lande in weinig belangstelling verheugen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Engeland – denk aan de beroemde Engelse volbloeddrassen – maar ook tot de Duitse landen. De vele grote en kleine vorsten in Duitsland pleegden er vrijwel allemaal een eigen stoeterij op na te houden. Meer dan in Nederland behoorde hier het paardrijden tot de [militaire] opvoeding van de mannelijke adellijke jeugd. De wedstrijden werden gezien als een uitstekende training.⁶ Het verbaast dan ook niet dat enkel buitenlandse [vooral Duitse] ruiters en paardeneigenaren uit de kennis-senkring van de op Duitsland georiënteerde De Loë's op het festijn afkwamen. Het maakte deze paardenrace op het daarvoor zeer geschikte landgoed Terworm tot een bijzonder gebeuren.

Over het parcours kunnen we kort zijn. Het vertrek was op een weiland van de heer Boumans, dat we ergens ten zuiden van het kasteel moeten situeren. Vervolgens maakte men een grote ronde om ten zuiden of zuidwesten van Terworm weer te finishen. Men doorkruiste daartoe eerst landerijen van de hoeve De Driesch, dan die van Douvenrade, waarna de Geleenbeek, of meerdere takken daarvan, werden oversprongen. Ten noorden van de beek ging het langs Eyckholt en door de goederen van Overst-Terworm achter de hoeve Gitzbach langs, terug naar de achterkant van het kasteel. Uit het verslag kunnen we opmaken dat er aan een heus cross-countryparcours was gebouwd en daartoe ook ingrepen in het landschap zijn gedaan.

Toch blijven er ook enkele vragen. Vond de race 'zomaar' plaats? Of was er een speciale 'gelegenheid', zoals het einde van de grote vakantie? Wilde baron Otto Napoleon De Loë-Imstenraedt zijn buitenlandgoed, waar hij grootse plannen mee lijkt te hebben gehad, bij zijn vrienden introduceren? Waar verbleven de vele edellieden met eega's,

paarden, rijtuigen en personeel? Werd een deel van hen in Heerlen en omstreken ondergebracht? Ging een deel naar het veel grotere kasteel Mheer? Traden edellieden en kasteelbezitters uit de omgeving als gastheren op voor de blauwbloedige feestnummers? Vertrokken zij de volgende dag weer?

We weten het niet. Opmerkelijk is dat de banden tussen de familie De Loë en het edele dierenras der paarden zijn blijven bestaan. Een zekere mr. M.L.L.F. baron de Loë blijkt in de jaren zeventig van deze eeuw een bewerking van de Paardenwet 1939 te hebben verzorgd.⁷

Noten:

1. Vergelijk *Nederland's Adelsboek* [87] s. Van Loë-De Loë, 443-445.
2. *Genealogisches Handbuch des Adels*, dl. 18 [Glücksberg 1958]
3. BARON DE TROOSTEMBERGH, *Recueil de Tableaux de Quartiers de Noblesse des Familles Belges*, 1 [Bruxelles 1913], 384-385.
4. *Genealogisches Buch des Adels*, dl. 30 [Limburg a/d Lahn 1963], 24.
5. Vergelijk w. SLOB, *Het Nederlandse paard. De geschiedenis van de Nederlandse warmbloedfokkerij tot 1950* [Haarlem 1985], 49.
6. Idem, 8-42.
7. Idem, 95.

Signalementen

R. BRAAD EN M. VAN DIJK

Darrenslacht. Zes Heerlense verhalen

Door Paul van der Velden, [Heerlen 1999].
63 p. Ill.

Klein maar fijn: zo kunnen we dit bundeltje van de docent Nederlands en Heerlofiel Paul van der Velden in het kort karakteriseren. In een aantrekkelijke mengeling van [jeugd]herinneringen, hedendaagse Heerlense problematiek en fictie verbeeldt Van der Velden zijn strubbelingen met zichzelf en met 'zijn' Heerlen. De charmante jeugdherinneringen zijn knap en herkenbaar verteld. De auteur verloochent niet dat hij eens, en misschien wel nog steeds, deel

uitmaakte van de Heerlense alternatieve scene. Zo laat hij bijvoorbeeld inzake de afbraak van De Nor en het Heerlense sloopbeleid zijn krachtige tanden zien. Voor de liefhebber zijn er veel Heerlense 'inside'-grapjes: zo komt regelmatig de postbode Charles Crutzen langs. En op pagina 30 krijgt Paultje iets tegen examenstress: '[Mijn moeder] gaf me na het ontbijt twee tabletjes, 'Valdispert' tegen de nerven, heb ik gisteren bij drogisterij Simons gekocht. Simons geeft ze ook aan z'n zoon Paul. En die wil later wethouder worden.'

De meerwaarde ligt in de literaire kwaliteiten. De zes verhalen zijn ingenieus met elkaar verbonden met behulp van rode draden en wederkerende thema's. Dit smaakt naar meer! [MvD]

Buiten de kerk. Processieparken, Lourdesgrotten en Calvariebergen in Nederland en België

Door Wim Meulenkamp en Paulina de Nijs, [z.p., 1998]. 253 p., illustraties, bibliografie, catalogus en index.

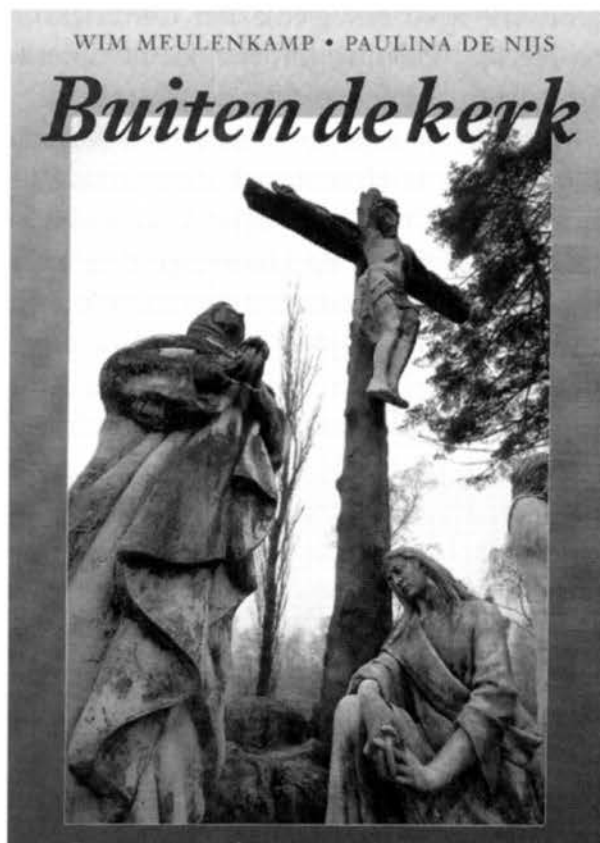
De katholieke geloofsbeleving speelde en speelt zich niet enkel binnen de muren van kerken, kloosters en kapellen af. Men trad bewust naar buiten toe en dat heeft in de loop der eeuwen ook in de Lage Landen de nodige materiële sporen nagelaten. Dit boek is een poging deze sporen te catalogiseren en voor een groot publiek begrijpelijk en toegankelijk te maken.

En daar zijn de auteurs redelijk in geslaagd. In de inleiding worden deze zogeheten devotionele complexen onderverdeeld in de verschillende soorten kruiswegen, veelal in processieparken te vinden, de Calvariebergen, de Lourdesgrotten, en een aantal curiosa. Van elk van deze groepen van religieuze monumenten worden de historische achtergronden nader toegelicht. Opmerkelijk zijn de verschillende curiosa die zich voornamelijk in België bevinden. Dit is één van de redenen waarom het boek in de serie *Cultuurcuriosa* van uitgeverij Aspekt terecht is gekomen.

Maar er is waarschijnlijk nog een andere reden. De meeste [bewaard gebleven] complexen dateren uit de negentiende en twintigste eeuw. Veelal springen zij er niet uit vanwege hun hoge ouderdom, omvang of esthetische kwaliteiten. Mét de ontkerking raakten zij in onbruik en vergetelheid. Verval en verwaarlozing werden hun deel. De kerkelijke en wereldlijke overheden weten niet wat zij er mee aanmoeten. Voor de meeste mensen zijn zij op zijn best een merkwaardig relict uit de tijd van het Rijke Roomse Leven [ca. 1900-1960]. Zo zijn zij in de marginale hoek van de curiosa terecht gekomen. Helaas, want de auteurs tonen nog eens duidelijk aan dat deze objecten wel degelijk tot onze cultuurhistorie behoren en aandacht verdienen.

Interessant is dat de snel groeiende populariteit van de Lourdesgrotten – in 1858 had de beroemde verschijning van Maria aan Bernadette Soubirous plaatsgevonden – hand in hand ging met een aantal technische vernieuwingen. Rond 1860 werd het modelleren van grotwerken gemakkelijker door de komst van het hoogwaardige Portlandcement naar Nederland en België. Het gewapend beton maakte het allemaal nog gemakkelijker. Parallel hieraan ontwikkelde zich na 1860 een specifiek ambacht: het rocailleren ['rotseren']. Onder meer in Frankrijk en België ontwikkelden zich bedrijven die zich toelagden op allerhande [tuin]-

sierwerken in cement, en ook in devotionalia als Lourdesgrotten. Van de in dit opzicht bekende firma Janssens uit Westmeerbeek [B] weten we dat zij ook in Nederland opdrachten uitvoerde, waaronder, naar de auteurs aannemen, de Lourdesgrot en Calvarieberg uit 1938 in Kerkrade-Kaalheide. Maar ook de gedreven doe-het-zelver kon met het nieuwe materiaal in zijn tuin – of die van meneer pastoor – aan de slag. Rond het jaar 1933 vond vanwege de heiligverklaring van Bernadette Soubirous een nieuwe opleving in de bouw van Lourdesgrotten plaats. En in de jaren '40 kwam er een opleving van Mariakapellen en -complexen, door de dorpsgemeenschappen gebouwd uit dank voor het verschoond blijven van oorlogsellende.

Het boek wordt afgesloten met een handige catalogus van complexen in Nederland en België. Genoemd worden in oostelijk Zuid-Limburg de Lourdesgrot bij de kapel/begraafplaats Leenhof aan de Schaesbergerweg in Landgraaf en de Lourdesgrot uit 1887 bij de oude kerk te Merkelbeek. Maar ook het

grotwerk rond een gietijzeren Calvariekruis te Heerlen-Palemig en een kleine interne Lourdesgrot in de kerk van de Molenberg.

Maar het belangrijkste waren hier de grote Lourdesgrot te Hoensbroek-Kouvenrade uit 1929-1930 en het bijzondere Antoniushofke in Heerlen. Rond de Lourdesgrot in Kouvenrade bij Hoensbroek ontstond een ware Mariadevotie, compleet met processies en bedevaarten. In de volksmond ging Kouvenrade dan ook snel Mariarade heten, wat vanaf 1949 de officiële benaming werd. Het Antoniushofke ontstond vanaf 1938 in de tuin van het franciskanerklooster aan de Sittarderweg. Het was het resultaat van de aldaar sinds 1923 door de paters gestimuleerde verering van de H. Antonius van Padua. Het valt te hopen dat het bedreigde Antoniushofke, een intieme tuin met kapel en een reeks kruiswegstaties, voor Heerlen behouden kan blijven.

Ongetwijfeld is het catalogusgedeelte niet compleet. Voor Heerlen kunnen we bijvoorbeeld wijzen op het grote Mariabeeld dat bij de ingang van de St. Martinuskerk in Heerlen-Welten staat opgesteld. Dit stond oorspronkelijk in de tuin van het klooster van de zusters van de H. Harten van Jezus en Maria in De Doom in Welten, en wel in een Lourdesgrotje aldaar. Bij de bouw van de latere school in De Doom werd de grot afgebroken.

Helaas voor de auteurs zijn zij niet gettendeerd op het speciale Mariaparkje bij Vijlen. Gelegen aan het begin van het Vijlenerbos, aan de weg van Vijlen naar de boswachterij op een hoogte van ca. 230 meter boven NAP, biedt het parkje een schitterend uitzicht over de omliggende bossen, dorpen en dalen. Het werd eind jaren '40 aangelegd door de Vijlenaren uit dankbaarheid voor het behoud tijdens de Tweede Wereldoorlog en de terugkeer van de Vijlense Indië-gangers in de jaren 1948-1950. Het is aangelegd op grond die tot ver in de 20e eeuw gemeenschappelijk bezit van de Vijlense gemeentenaren is geweest. [MvD]

Video 'Mijn stad, mijn verhaal'

Heerlenaren vertellen over hun leven, het wonen en werken in en rondom de stad'.

Voor f 24,50 te koop bij het Stadsarchief Heerlen.

Het Heerlense Stadsarchief bestaat dit jaar 75 jaar. In verband daarmee is in samenwerking met het videoproduktiebedrijf Media Profile in Landgraaf hard gewerkt aan het docudrama 'Mijn stad, mijn verhaal'. Deze videofilm brengt heden en verleden van het Heerlen van de twintigste eeuw via een aantal verhaallijnen in kaart. Centraal staat hoe Heerlenaren hun stad hebben beleefd en beleven. Basis voor de film waren interviews met een willekeurige groep Heerlenaren. Tijdens de voorbereidingen van de hoofdfilm bleken die interviews interessant genoeg om daarvan aparte uitzendingen te maken voor de regionale tv-zender L1. Deze werden als een serie portretten in het najaar uitgezonden.

De hoofdfilm is niet slechts een compilatie van deze interviews. Wel worden elementen van de interviews in de film verwerkt, terwijl historische filmbeelden het vertelde onderstrepen. Voor het docudrama zijn echter een aantal verhaallijnen uitgezet die een spannende mix gaan opleveren van heden en verleden in de stad Heerlen.

Hierbij gaat het bijvoorbeeld om een student bouwkunde die geïnteresseerd is in het werk van Peutz, om een welgestelde vijftiger, zoon van een man die na de mijnsluiting uit de provincie verhuisde, terugkomt om de begrafenis van de buurman te bezoeken, daar bekenden ontmoet en op zoek gaat naar zijn 'roots', maar ook om middelbare scholieren van Sintermeerten die door toedoen van een uitzending op L1 gaan speuren naar het verzet in de wijk Meezenbroek.

Het geheel levert een verhaal op dat een boeiend verslag hoopt te geven van de stad Heerlen en een antwoord op de vraag waarom de stad zo is geworden als die nu is.

Zo wordt duidelijk hoe je door kennis te nemen van het verleden de stad kunt leren begrijpen. [RB]

Monumentaal groen... in Heerlen

Door Mark van Dijk, [Heerlen 1999, uitgave Commissie Open Monumentendag Heerlen].
Ca. 40 pp. ill. Verkrijgbaar bij VVV Heerlen en Thermenmuseum.

Het is al jaren een goede gewoonte dat de Commissie Open Monumentendag Heerlen bij het jaarlijkse thema een boekje uitbrengt. Hierin wordt het voor de Open Monumentendag van dat jaar gekozen onderwerp voor de gemeente Heerlen nader uitgewerkt. Zo verschenen er al boekjes over kastelen en monumentale boerderijen, molens, kruisen en kapellen, schoolgebouwen en oude Heerlense bouwmaterialen. In september van 1999 stond 'Monumentaal Groen' op het

programma. De Commissie toont duidelijk aan dat Heerlen ook met dit thema uitstekend uit de monumentale voeten kan. Heerlense parken en heiden, bossen en schraallanden, tuinen en bijzondere bomen komen aan bod. En natuurlijk ontbreken landgoed Terworm en het Aambos niet. Vele interessante feiten en wetenswaardigheden zijn in deze uitgave verzameld. Heerlenkende en kent veel meer groen dan de gemiddelde Heerlenaar denkt! [RB]

Bestuur en redactie van

Het Land Van Herle

wenst U allen prettige feestdagen

en veel geluk in het jaar

2000

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen sturen naar de redactie van Het Land van Herle, Postbus 1, 6400 AA Heerlen. De auteurs worden vriendelijk verzocht zich te houden aan de onderstaande lijst met afkortingen. Nadere richtlijnen voor het inleveren van kopij worden op verzoek toegezonden.

Lijst van afkortingen:

AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
ARA Brussel	Algemeen Rijksarchief te Brussel
ARA Den Haag	Algemeen Rijksarchief te Den Haag
ASPH	Archief Sint Pancratiusparochie Heerlen
BS	Burgerlijke Stand
DHO	Doop-, Huwelijks-, en Overlijdensregisters
GA	Gemeentearchief [van-]
HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LvO	Archief Landen van Overmaas
LTG	Limburgs Tijdschrift voor Genealogie
LvH	Het Land van Herle
MM	Maaslandse Monografieën
Msg	De Maasgouw
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg
RA	Rijksarchief [in-]
RvS	Archief Raad van State
SG	Archief Staten-Generaal
ZAGV	Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins

Heemkunde in oostelijk Zuid-Limburg:

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, kring Heerlen, Ringstraat 4, 6432 DA Heerlen.

Stichting Historische Bron van Brunsham, Kennedylaan 18, 6441 JD Brunssum.

Stichting 'Eygelshoven door de eeuwen heen', Postbus 189, 6470 ED Eygelshoven.

Archeologische werkgroep Kerkrade, Kapelweg 9, 6466 AT Kerkrade.

Historische Kring Kerkrade, Postbus 600, 6460 AP Kerkrade.

Stichting Fontes Rodenses, Paulus Potterstraat 30, 6464 CB Kerkrade.

Heemkundevereniging OCGL, Groenstraat 3, 6364 JK Landgraaf.

Heemkundevereniging Onderbanken 'De Veersjprunk', Etzenraderstraat 12, 6454 AK Jabeek.

Heemkundevereniging 'De Bongard', Wilhelminastraat 29, 6351 GN Bochtoltz.

Heemkundevereniging Klimmen, Postbus 58, 6343 ZG Klimmen.

